

ΗΣΙΟΔΕΙΟΙ ΠΡΟΛΗΨΕΙΣ ΚΑΙ ΔΕΙΣΙΔΑΙΜΟΝΙΑΙ

Υ Π Ο

ΔΗΜ. Α. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ

Ἐκ τῶν πολλῶν παραινέσεων καὶ ἠθικοδιδασκατικῶν γνωμῶν, τῶν εἰς τὸ ποίημα «Ἔργα καὶ Ἡμέραι» τοῦ Ἡσιόδου περιεχομένων, διακρίνονται ὡς πρὸς τὸ νόημα καὶ τὴν διατύπωσιν αἱ ἐν τοῖς στίχοις 724 - 759 ἀπαγορεύσεις.

Εἰς τὰς ἄλλας παραινέσεις τοῦ ποιητοῦ διαφαίνεται ἡ σημασία καὶ ἐξηγοῦνται ἀμέσως ἢ ἐμμέσως οἱ ἠθικοὶ καὶ κοινωνικοὶ λόγοι οἱ ἐπιβάλλοντες τὴν τήρησιν τῶν εἰς τὴν καθημερινὴν ζωὴν ἀντιθέτως αἱ εἰς τοὺς ἀνωτέρω στίχους προτροπαὶ διατυπώνονται εἰς ὕφος προσταγῆς, εἴτε ἄνευ δικαιολογίας, εἴτε διὰ τοῦ ἀπλοῦ χαρακτηρισμοῦ τῆς ἀναφερομένης ὡς ἀποφευκτέας ἐνεργείας, ὡς μὴ καλῆς (τὸ γὰρ οὐ τοι λωίον ἐστιν) ἢ ὡς μὴ ἀρεστῆς εἰς τοὺς ἀθανάτους (οὐ γὰρ τοί γε κλύουσιν, ἀποπτύουσι δέ τ' ἀράς), οὔτινες καὶ τιμωροῦν (τῷ δὲ θεοὶ νεμεσῶσι καὶ ἄλγεα δῶκαν ὀπίσσω· θεὸς νύ τι καὶ τὰ νεμεσῶ· ὀλοὴ γὰρ ἐπ' αὐτῷ μοῖρα τέτυκται· ἐπεὶ καὶ τοῖς ἐνὶ ποινῇ· λευγαλέη γὰρ ἐπὶ χρόνον ἔστ' ἐπὶ καὶ τῷ ποινή).

Εἶναι προφανές, ὅτι αἱ ἀπαγορεύσεις αὗται ἀπηχοῦν γενικωτέρας λαϊκὰς δοξασίας, προλήψεις καὶ δεισιδαιμονίας, τῶν ὁποίων τὸ νόημα ἐπεχείρησαν νὰ ἐρμηνεύσουν οἱ κατὰ καιροὺς σχολιασταί, κατὰ τὰς κρατούσας θρησκευτικὰς ἀντιλήψεις τῆς ἐποχῆς τῶν ἢ τὰς ἰδίας περὶ θρησκείας καὶ ἠθικῆς πεποιθήσεις¹. Οὕτως οἱ παλαιοὶ σχολιασταί, Πλούταρχος, Πρόκλος, Ἐμμ. Μοσχόπουλος, ἀναζητοῦν τὸ ἠθικοδιδασκατικὸν νόημα τῶν ἀπαγορεύσεων, μὴ ἀποφεύγοντες ἐνίοτε νὰ δηλώσουν καὶ τὸ ἐνυπάρχον δεισιδαιμονικὸν στοιχεῖον, ἐνῶ εἰς τὰ σχόλια τοῦ γνωστοῦ γραμματικοῦ Ἰωάννου Τζέτζου διακρίνεται πάντοτε ἡ προσπάθεια πρὸς ἀνέυρεσιν ἐννοίας ἠθικοδιδασκατικῆς, δηλουμένης δι' ἀλληγοριῶν καὶ συμβολισμῶν. Οἱ νεώτεροι πολυάριθμοι ἐκδόται τοῦ Ἡσιόδου περιορίζονται συνήθως εἰς ὑπομνηματισμοὺς ἀφορῶντας εἰς τὴν ἀποκατάστασιν τοῦ κειμένου, τὴν σύνταξιν καὶ τὴν γραμματικὴν, μὴ ἐπεκτεινόμενοι εἰς εὐρύτεραν ἐρμηνεῖαν τοῦ νοήματος τῶν προλήψεων καὶ δεισιδαιμονιῶν. Ὀλίγοι μόνον τούτων σημειώνουν τὰ παλαιὰ σχόλια καὶ ἐνίοτε ἰδίας ἐρμηνευτικὰς παρατηρήσεις συμφώνως πρὸς τὰ δεδο-

¹ Ἐκτὸς τῶν παλαιωτέρων ἐκδόσεων τῶν σχολίων, ὡς ἡ τοῦ *Thomas Gaisford*, *Poetae minores Graeci*, vol. II, Lipsiae 1823 κ. ἄ., ἔχομεν τὴν πρόσφατον ἐκδοσιν τοῦ *A. Pertusi*, *Scholia vetera in Hesiodi Opera et dies*. (Società editrice «Vita e Pensiero», Milano. Pubblicazioni dell'università cattolica del S. Suore. Nuova serie. Volume LIII), 1955.

μένα τῶν ἐθνολογικῶν καὶ λαογραφικῶν ἐρευνῶν. Τοιαύτας παρατηρήσεις εὐρίσκουμεν π. χ. εἰς τὴν ἔκδοσιν τοῦ Goettling (Goettlingius) ¹, τοῦ Καρόλου Σίττλ ², καὶ τὰς εἰδικὰς μελέτας τοῦ Ε. Ε. Sikes ³, τοῦ R. Cantarella ⁴ κ. ἄ., τῶν ὁποίων τὰ ὀνόματα ἀναφέρονται κατωτέρω.

Ἄνερευνῶντες τὸ θέμα εἰς τὴν παροῦσαν μελέτην, δὲν αὐταπατώμεθα πιστεύοντες ὅτι εἶναι δυνατόν νὰ δώσωμεν τὴν τελικὴν καὶ ἀναμφισβήτητον ἐξήγησιν τῶν προλήψεων καὶ δεισιδαιμονιῶν, τῶν ὁποίων ἡ ἀρχὴ συνδέεται μὲ τὸν δυσερευνήτον τρόπον τῆς διανοήσεως τοῦ ἀπλοῦκου ἀνθρώπου, τοῦ κατεχομένου ὑπὸ τοῦ φόβου τῶν παντοειδῶν στοιχείων τῆς φύσεως καὶ καταβάλλοντος ἀγωνιώδη προσπάθειαν διὰ τὴν ἄμυνάν του καὶ αὐτοσυντήρησιν. Σκοπὸς μας εἶναι κυρίως νὰ παραθέσωμεν ὁμοίας ἢ ἀναλόγους δοξασίας ἐκ τῆς νεωτέρας ἑλληνικῆς ζωῆς καὶ ἐκ τῆς ζωῆς ἄλλων λαῶν, ἵνα διὰ συγκρίσεως τούτων πρὸς τὰς παρ' Ἡσιόδῳ καὶ πρὸς ἄλλας ἐκ τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος γνωστὰς συμβάλωμεν εἰς τὴν εὐρεσιν ἐρμηνείας ἀνταποκρινομένης εἰς τὴν λαϊκὴν σκέψιν. Ἡ ἐκ τῆς συγκρίσεως ταύτης ἀποκαλυπτομένη πολλάκις εὐρεῖα διάδοσις τῶν δοξασιῶν τούτων εἰς διαφόρους λαούς, ὡς καὶ ἡ μακροχρόνιος ἐπιβίωσις των ὑπὸ τὴν μίαν ἢ τὴν ἄλλην μορφήν, βοηθοῦν εἰς τὴν βαθυτέραν κατανόησιν τῆς ψυχολογίας τοῦ ἀνθρώπου καὶ τὴν καθόλου γνῶσιν τῆς ἠθικῆς καὶ πνευματικῆς του καταστάσεως καὶ ἐξελιξεως.

Αἱ ἔλαφραι ἀποχρώσεις εἰς τὸ νόημα τῶν παραινέσεων τῶν στίχων 724 - 759 ἐπιτρέπουν τὴν διάκρισιν τούτων εἰς τρεῖς κατηγορίας :

Α' Παραινέσεις περὶ καθαροῦ προιοῦ προβῆ τις εἰς ὠρισμένας λατρευτικὰς ἐνεργείας : Στίχοι 724 - 726, 737 - 741.

Β' Παραινέσεις πρὸς ἀποφυγὴν ἀσεβῶν ἐκδηλώσεων ἔναντι θείων δυνάμεων καὶ ἰδίᾳ εἰς εἰδικὰς λατρευτικὰς περιστάσεις : Στίχοι 727 - 732, 733 - 734, 742 - 743, 755 - 756, 757 - 759.

Γ' Παραινέσεις πρὸς ἀποφυγὴν ἐνεργειῶν ἐν γένει δυναμένων νὰ ἔχουν ὀλεθρίας συνεπείας : Στίχοι 735-736, 744-745, 746-747, 748-749, 750-752, 753-755.

Α' Παραινέσεις περὶ καθαροῦ.

Εἰς τοὺς στίχους 724 - 726 συνιστᾶται ἡ ἀποφυγὴ κατὰ τὴν πρῶϊαν προσ-

¹ Α' ἔκδ. Gothae 1831. Β' ἔκδ. Gothae 1843, Γ' ἔκδ. Lipsiae 1878 μὲ ἐπιμέλειαν Joannes Flach.

² Ἡσιόδου τὰ ἅπαντα, ἐξ ἐρμηνείας Καρόλου Σίττλ, Ἀθήνησιν 1889.

³ Folk-lore in the Works and Days of Hesiod: Classical Review VII, London 1893, σελ. 389 - 394. Διεξοδικὴ ἔρευνα τῶν ἐν τοῖς στίχοις 742 - 3, 744 - 5, 746 - 7, 750 - 752, 753-5 ἀπαγορεύσεων.

⁴ Elementi primitivi nella poesia Esiodea: Rivista Indo - Greco - Italica di Filologia - Lingua - Antichità, Anno XV (1931) Fascioli III - IV. Napoli, Σελ. 1 - 45.

φραῖ; σπονδῆ; εἰς τὸν Δία καὶ τοὺς ἄλλους; ἀθανάτους μὲ ἀνίπτους τὰς χεῖρας :

*Μηδέ ποτ' ἐξ ἡοῦς Διὶ λείβειν αἶθοπα οἶνον
χεροῖν ἀνίπτουσιν, μηδ' ἄλλοις ἀθανάτοισιν
οὐ γὰρ τοί γε κλύουσιν, ἀποπτύουσιν δέ τ' ἀράς*¹.

Ἡ παραινεσις ἀφορᾷ εἰς τὴν κατὰ τὴν πρωίαν συνηθιζομένην σπονδὴν, περὶ τῆς ὁποίας ἔχομεν καὶ ἄλλας μαρτυρίας². Διατὶ ὅμως αὕτη γίνεται μόνον διὰ τὴν πρωινήν σπονδὴν, οὐχὶ δὲ καὶ διὰ τὴν πρὸ τῆς κατακλίσεως τὸ ἔσπερας, τὴν ὁποίαν ὁ ἴδιος ποιητὴς μνημονεύει εἰς τὸν στίχον 340³, ὡς καὶ διὰ τὰς εἰς ἄλλας περιστάσεις προσφερομένας σπονδάς;

Ὁ Σίττλ εἰς τὴν παρ' αὐτοῦ γενομένην ἔκδοσιν τῶν «Ἔργων καὶ Ἡμερῶν» παρατηρεῖ ὅτι συνιστᾶται τὸ νίψιμον τῶν χειρῶν μόνον πρὸ τῆς πρωινήσ σπονδῆς, οὐχὶ δὲ καὶ πρὸ τῆς ἔσπερινῆς, διότι πάντες ἔνιπτον τὰς χεῖρας πρὸ τοῦ δεῖπνου. Τὸ ὅτι ὅμως ὁ ποιητὴς παραλείπει νὰ κάμῃ τὴν αὐτὴν παραινεσιν καὶ διὰ τὰς ἄλλας σπονδάς γενικώτερον, πρὸ τῶν ὁποίων συνηθίζετο τὸ νίπτειν τὰς χεῖρας; ὡς ἐκ πολλῶν μαρτυριῶν εἶναι γνωστόν⁴, ἀποδεικνύει ὅτι μεγάλην σημασίαν ἀποδίδει οὗτος εἰς τὴν σπονδὴν τῆς πρωίας καὶ ταύτην εἰδικώτερον ἐπισημαίνει (μηδέ ποτ' ἐξ ἡοῦς . . .). Εἶναι ἡ ἀρχὴ τῆς ἡμέρας ἢ πρωία, ἢ ὥρα τοῦ ἀνατέλλοντος ἡλίου, ἐπέχουσα ἰδιαιτέραν θέσιν εἰς τὰς λατρευτικὰς ἐκδηλώσεις ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι σήμερον.

Ὡς λόγος τῆς παραινεσεως ἀναφέρεται παρὰ τοῦ ποιητοῦ ἀορίστως ὅτι οἱ

¹ Ἡ γραφὴ τῶν κειμένων κατὰ τὴν ἔκδοσιν *P. Maçon*, Hésiode. Théogonie - Les travaux et les jours, le bouclier, Paris, «Les Belles Lettres», 1951.

² Τοιαύτην μαρτυρίαν βλ. *Σοφοκλέους*, Οἰδίπους ἐπὶ Κολωνῶ, στ. 477: *χοῶς χέασθαι σάντα πρὸς πρώτην ἔω*.

³ . . . ἡμὲν δε' εὐνάζῃ καὶ δε' ἂν φάος ἱερὸν ἔλθῃ. Ἀνάλογος ταύτης συνήθεια εἶναι ἢ κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους δις τῆς ἡμέρας προσευχὴ, πρὸ τῆς κατακλίσεως τὸ ἔσπερας καὶ τὴν πρωίαν κατὰ τὴν ἀνατολὴν τοῦ ἡλίου καὶ δὴ μετὰ τὸ νίψιμον χειρῶν καὶ προσώπου.

⁴ Εἰς τὴν Ἰλιάδα (I 171 - 172), προκειμένου νὰ γίνῃ προσευχὴ πρὸς τὸν Δία πρὸ τῆς ἀποστολῆς πρεσβείας πρὸς τὸν Ἀχιλλεῖα, ὁ Νέστωρ παραγγέλλει νὰ φέρουν ὕδωρ, ἵνα νίψουν τὰς χεῖρας. Ὁμοίως ὁ Ἐκτωρ ἀποφεύγει νὰ προσφέρῃ σπονδὴν εἰς τὸν Δία μὲ ἀνίπτους τὰς χεῖρας (Ἰλ. Z 266 κέ.):

*Χεροὶ δ' ἀνίπτουσιν Διὶ λείβειν αἶθοπα οἶνον
ἄζομαι οὐδέπῃ ἔστι κελαινεφέι Κρονίονι
αἶματι καὶ λύθρῳ πεπαλαγμένον εὐχετάσθαι.*

Πρβλ. Ἰλ. Π 230. Ὀδυσσ. β 261, γ 440, μ 336 κ. ἀ. Ἐκ τῆς γενικῆς ταύτης συνήθειας ἀπέμεινεν ἡ παροιμιακὴ φράσις «ἀνίπτους χεροῖν» λεγομένη ἐπὶ τῶν βεβήλωσ ἱεροουργούντων. Βλ. *Paroemiographi Graeci* (ἔκδ. *Leutsch-Schneidewin*) Διογεν. I, 18, Γρηγόρ. Κύπρ. I, I, 45, Ἀποστόλης II, 95 κλπ.

ἀθάνατοι «ἀποπτύουσι τὰς ἀράς», δηλαδή τὰς εὐχάς¹. Ἐξετάζοντες τὸ νόημα τῆς ἀπαγορεύσεως οἱ παλαιοὶ σχολιασταί, παρατηροῦν ὅτι πρὸς τὸ θεῖον, ὡς καθαρὸν, μόνον μὲ καθαράς τὰς χεῖρας ὀφείλομεν νὰ προσφέρωμεν σπονδὰς· «ἐκ γὰρ ἀκαθάρτων τῶν ὀργάνων εἰ τιμώμεν αὐτούς, ἀποπτύουσιν ἡμῶν τὰς ἐπὶ τοῖς ἔργοις τούτοις ἀράς», σημειώνεται εἰς τὰ σχόλια τοῦ Πλουτάρχου². Τὴν αὐτὴν ἐρμηνείαν ἐπαναλαμβάνουν καὶ οἱ ἄλλοι σχολιασταί, Πρόκλος καὶ Μοσχόπουλος, ἐκτὸς τοῦ Τζέτζου, ὅστις μὲ τὴν συνήθη σχολαστικότητά του ἀνευρίσκει εἰς τὴν παραίεσιν καὶ συμβολικὸν πρόσταγμα περὶ τοῦ μὴ ἄλλα μὲν βουλεύειν, ἄλλα δὲ δοῦν³.

Ὁ ἄνθρωπος ζῆ τὴν καθημερινὴν του ζωὴν ἐνιαίως, μὲ τὴν ἔννοιαν τῆς στενῆς συναρτήσεως καὶ χωρὶς διάκρισιν σωματικῆς καταστάσεως καὶ ψυχικῶν ἐκδηλώσεων· εἶναι κατὰ ταῦτα λογικὸς ὁ συνδυασμὸς τοῦ σωματικῶς καθαρῶ πρὸς τὸ ψυχικῶς ἄγνόν. Πρέπει ὅμως νὰ σημειωθῆ ἐπὶ πλεόν, ὅτι, κατὰ τὴν ἀντίληψιν τοῦ ἀπλοῦ ἀνθρώπου, τὸ ἀκάθαρτον (πρόσωπον ἢ ἀντικείμενον) ἀσκεῖ καὶ ἰδιάζουσάν τινα μαγικὴν ἐπήρειαν. Τοιαύτην ἔννοιαν διακρίνομεν εἰς τὴν πρὸς τὴν Ἡσιόδειον παραίεσιν ἀνάλογον συνήθειαν τῶν νεωτέρων χρόνων, καθ' ἣν τὴν πρωίαν ἐκάστης ἡμέρας καὶ εἰδικώτερον τὴν πρωίαν ὠρισμένων ἐξαιρετικῶν ἡμερῶν, ὡς ἡ πρώτη ἐκάστου μηνός, δὲν χαιρετοῦν μὲ ἀνίπτους τὰς χεῖρας καὶ τὸ πρόσωπον⁴. Τοῦτο φαίνεται σήμερον ὡς πρᾶξις εὐπρεπείας, ἀλλὰ τὸ ἀρχικὸν νόημα εἶναι ἄλλο. Ὁ μὴ ἔχων εἰσέτι πλύνει τὰς χεῖρας καὶ τὸ πρόσωπον θεωρεῖται τρόπον τινὰ μεμολυσμένος, δυνάμενος νὰ προξενήσῃ κακὸν εἰς ἐκεῖνον πρὸς ὃν θ' ἀπευθύνῃ τὸν χαιρετισμόν. Ἡ ἔννοια αὕτη φαίνεται σαφέστερον εἰς ἄλλας σχετικὰς δοξασίας καὶ προλήψεις. Οὕτω μὲ ἀνιπτον τὸ πρόσωπον καὶ τὰς χεῖρας δὲν ἀνοίγουν τὴν πρωίαν τὴν ἐξώθυραν τῆς οἰκίας, δὲν μεταβαίνουν εἰς τὴν βρύσιν, εἰς τὴν μάνδραν τῶν ζῴων κ. ἄ. ὅ. ⁵. Κατ' ἄλλας προλήψεις διαφόρων λαῶν⁶, ἀκάθαρτος οἰκία ἢ πρόσωπον εἶναι εὐπρόσβλητα ὑπὸ τῶν δαιμόνων

¹ Περὶ τῆς σημασίας ἀρά = εὐχή βλ. Ἰ. Θ. Κακριδῆ, Ἄραϊ. Μυθολογικὴ μελέτη. Ἐν Ἀθήναις 1929, σ. 5 κέ.

² Ἐκ τῶν εἰς Ἡσιόδον ὑπομνημάτων 72.

³ «Μηδέποτ' ἐξ ἠοῦς καὶ τῆς πρώτης τοῦ λογισμοῦ προσβολῆς τὸν οἶνον, ἤγουν τὸ βουλευτικόν, ὅπερ θερμαίνει καὶ συγκιρνεῖ, λείβε καὶ πρόσφερε τῷ Δί, ἤγουν τῷ λογισμῷ, χερσὶν ἀνίπτους, ἤτοι πρᾶξεσιν καὶ ἀνομίαις ἀπαδούσαις οἷς βουλεύη . . .».

⁴ Ἡ συνήθεια αὕτη εἶναι γνωστὴ εἰς πολλοὺς ἑλληνικοὺς τόπους. Βλ. καὶ Δ. Καμπούρογλου, Ἱστορία τῶν Ἀθηναίων 3 (1896), σ. 146.

⁵ Ἐπ. Ἀκογλου, Λαογραφικὰ Κοτῶρων, Ἀθήναι 1939, σ. 331.

⁶ Βλ. J. Frazer, The Golden Bough³ Part I, vol. I (The Magic Art and the Evolution of Kings) σ. 122, Part V, vol II (Spirits of the Corn and of the Wild), σ. 27. Βλ. ἐπίσης καὶ τὸ ἀρθρον Waschen ὑπὸ *Hünnerkopf* ἐν E. Hoffmann - Kraye, Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens IX (1938/1941) σ. 102 κέ.

ἢ τῶν μαγισσῶν. Ἄπλυτα πρόσωπα, ἐξ ἄλλου, δύνανται νὰ ἔχουν ἐπίδρασιν ἐπὶ τῶν ἀνθρώπων ἢ ζώων. Ἐν Βοημία π. χ. μὲ ἀνιπτον πρόσωπον κατὰ τὴν πρωΐαν μεταβαίνουν εἰς τὸν ἀγρόν, ἵνα ἐξορκίσουν τὸν πυρετὸν ἀσθενῶν. Κυνηγὸς ἔχων ἀνιπτον τὸ πρόσωπον δὲν ἐπιτυγχάνει εἰς τὸ κυνήγιον· κατ' ἀντίθετον ἐπίσης δοξασίαν ὁ κυνηγὸς δὲν πρέπει νὰ πλύνεται ἐκ φόβου μήπως δὲν ἔχη ἐπιτυχίαν¹.

Εἰς τὴν ὑποχρέωσιν πρὸς καθαρόν τῶν χειρῶν πρὸ τῆς προσευχῆς ἀναφέρεται καὶ ἡ προτροπὴ εἰς τοὺς στίχους 737 - 741 :

*Μηδέ ποτ' αἰενάων ποταμῶν καλλίρροον ὕδωρ
ποσὶ περᾶν, πρὶν γ' εὖξῃ ἰδὼν ἐς καλὰ ῥέεθρα
χεῖρας νιψάμενος πολυηράτῳ ὕδατι λευκῶ.
Ὅς ποταμὸν διαβῆ κακότητ' ἰδὲ χεῖρας ἀνιπτος,
τῷ δὲ θεοὶ νεμεσῶσι καὶ ἄλγεα δῶκαν ὀπίσσω.*

Χαρακτηριστικὸν τῆς προτροπῆς εἶναι ὅτι ὁ καθαρισμὸς τῶν χειρῶν συνδυάζεται μὲ τὸν ψυχικὸν καθαρισμόν. Ὁ μέλλων νὰ προσευχηθῆ κατὰ τὴν διάβασιν ποταμοῦ², ἔχων κακότητα καὶ μὲ ἀνίπτους τὰς χεῖρας (κακότητ' ἰδὲ χεῖρας ἀνιπτος), κινεῖ τὴν ἀγανάκτησιν τῶν θεῶν καὶ ὑπόκειται εἰς τιμωρίαν.

Ὁ Τζέτζης, μὲ τὴν γνωστὴν ἠθικοδιδασκαλικὴν τάσιν, σημειώνει εἰς τὰ σχόλια του, ὅτι ὁ αἰεναὸς ποταμὸς συμβολίζει «τὴν κατὰ νόμους συζυγεῖσαν ἀνδρὶ γυναῖκα καὶ αἰεὶ συνοῦσαν αὐτῶ» καὶ ὅτι ὁ ὑποδεικνυόμενος καθαρισμὸς εἶναι συμβολικὴ παραίνεσις εἰς τὸν ἐπιθυμοῦντα νὰ συνέλθῃ μὲ τὴν ἰδίαν γυναῖκα, ἵνα πρότερον καθαριθῆ διὰ προσευχῆς. Ἡ ἀλληγορικὴ αὕτη ἐρμηνεία εἶναι ἐξεζητημένη. Τὸ νόημα, νομίζω, εἶναι ἀπλούστερον καὶ ἐξηγεῖται χωρὶς νὰ ὑποθέσωμεν συμβολισμούς. Στοιχεῖον τῆς φύσεως ἐκ τῶν πλέον οὐσιωδῶν διὰ τὴν ζωὴν τὸ ὕδωρ ἐθεωρήθη ἱερὸν παρὰ πολλοῖς λαοῖς. Κατὰ ταῦτα ἐπιβάλλεται ὁ σωματικὸς καὶ ψυχικὸς καθαρισμὸς πρὸ τῆς διαβάσεως ποταμοῦ.

Ἐκ τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος ἔχομεν μαρτυρίας περὶ τῆς ἱερότητος τῶν ποταμῶν, περὶ τῶν θεῶν αὐτῶν καὶ τῆς πρὸς αὐτοὺς ὀφειλομένης λατρείας. Θυσίαν, κατὰ τὸν Ἡρόδοτον (6,76) προσφέρει ὁ Κλεομένης τῆς Σπάρτης εἰς τὸν Ἑρασίῳν ποταμὸν τῆς Ἀργολίδος, προκειμένου νὰ διαβῆ τοῦτον³. Παλαιοὶ τινες ἔτρεφον

¹ Κατὰ τὸν *Frazer*, (ἐνθ' ἀν., I, σ. 115) ὁ κυνηγὸς δὲν πλύνεται ἐκ φόβου μήπως, κατὰ τὴν ὁμοιοπαθητικὴν μαγικὴν ἀντίληψιν, τὸ θήραμα πληγωνόμενον ἐξαφανισθῆ εἰς σπήλαιον πλήρες ὕδατος.

² Περὶ προσευχῆς ἐντὸς ποταμοῦ ἢ θαλάσσης βλ. *Ι. Θ. Κακριδῆν*, ἐνθ' ἀν., σ. 132 κέ.

³ Βλ. καὶ *Ὀμήρου Ὀδύσσεια*, ε 445, κ 351, λ 238, ν 335, ξ 432, ρ 210, 240 κ.ά. Περβλ.

τὴν κόμην των, διὰ νὰ τὴν προσφέρουν εἰς τοὺς ποταμούς, κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Πολυδεύκου¹. Ὅμοιās εἰδήσεις περὶ τῆς ἱερότητος τῶν ποταμῶν καὶ τῆς πρὸς τοὺς θεοὺς αὐτῶν λατρείας ἔχομεν καὶ παρ' ἄλλοις λαοῖς².

Εἰς τὴν νεωτέραν Ἑλλάδα ἔχομεν ἀπηγήσεις τῆς παλαιᾶς δοξασίας περὶ τῆς ἱερότητος τῶν ὑδάτων καὶ τοῦ πρὸς ταῦτα ὀφειλομένου σεβασμοῦ. Τιμωροὶ τοῦ μὴ καθαροῦ καὶ μολύνοντος τοῦ ὕδωρ εἶναι τὰ στοιχεῖα κατὰ τὰς λαϊκὰς παραδόσεις. Μίαν τοιαύτην παράδοσιν σχολιάζων ὁ Νικόλας Πολίτης (Παραδόσεις 2, σ. 1072 ἀρ. 449), θεωρεῖ ταύτην ἀποτελοῦσαν ὑπομνηματισμὸν τῆς παρ' Ἡσιόδῳ παραινέσεως περὶ τοῦ μὴ διαβαίνειν ποταμὸν ἄνευ προηγουμένου καθαρμοῦ. Τρία πρόσωπα, (ἄνηρ μετὰ γυναικαδέλφης καὶ πενθερᾶς), λέγει ἡ παράδοσις ἐκ Καλύμνου, διέβαινον τὴν μεσημβρίαν εἰς τόπον ἔνθα ὑπῆρχε πηγὴ. Διψῶσα ἡ γυναικαδέλφη ἔπιεν ὕδωρ ἐκ τῆς πηγῆς, ἀλλ' ἐπειδὴ ἦτο ἀκάθαρτος (εἶχε τὴν ἔμμηνον ῥύσιν), τὸ Ζώπηγο (τὸ στοιχεῖο τῆς πηγῆς) τῆς ἔδωσε πόνον εἰς τὰ μάτια καὶ ἔκτοτε δὲν εἶδε τὴν ὑγίαν της. Τὸ τελευταῖον μέρος τῆς παραδόσεως περὶ τιμωρίας δύναται νὰ θεωρηθῆ ὡς ἀντίστοιχον πρὸς τὸ Ἡσιόδειον: «θεοὶ νεμεσῶσι καὶ ἄλγεα δῶκαν ὀπίσω».

Β' Ἀποφυγὴ ἀσεβῶν ἐκδηλώσεων ἐναντι θεῶν δυνάμεων καὶ ἰδίᾳ εἰς εἰδικὰς λατρευτικὰς περιστάσεις.

Εἰς τὴν πρὸς τὸν ἥλιον καὶ ἄλλας θεότητας εὐλάβειαν ἀφορᾷ ἡ ἐν τοῖς στίχοις 727 - 732 παραίνεσις:

*Μηδ' ἄντ' ἠελίου τετραμμένος ὀρθὸς ὀμιχεῖν
αὐτὰρ ἐπεὶ κε δύη, μεμνημένος, ἔς τ' ἀνιόντα,
μήτ' ἐν δδῶ μήτ' ἐκτὸς ὁδοῦ προβάδην οὐρήσης,
μήτ' ἀπογυμνωθεῖς μακάρων τοι νύκτες ἔασιν
ἐξόμενος δ' ὃ γε θεῖος ἀνὴρ, πεπνυμένα εἰδώς,
ἢ ὃ γε πρὸς τοῖχον πελάσας εὐερόκεος ἀλλῆς.*

Ἡ ἀπαγόρευσις αὕτη, ὀφειλομένη εἰς τὴν ἐκ πολλῶν μαρτυριῶν γνωστὴν πρὸς τὸν ἥλιον λατείαν³, εἶχεν, ὡς φαίνεται, εὐρεῖαν διάδοσιν κατὰ τὴν ἀρχαιό-

N. G. Politou, Νεοελληνικὴ μυθολογία 1, σ. 131 κέ. *G. Glotz*, L'ordalie dans la Grèce primitive, Paris 1904, σ. 70 κέ. *O. Abert*, La religion de la Grèce antique, Paris 1910, σ. 55. *Martin P. Nilsson*, Ἑλληνικὴ λαϊκὴ λατεία (μετάφρ. I. Κακριδῆ). Ἀθήναι 1953, σ. 8.

¹ Ὀνομαστ. 2, 30: «Ἐτρεφον δέ τινες ἐκ πλαγίου κόμην ἢ κατόπιν ἢ ὑπὲρ τὸ μέτωπον ποταμοῖς ἢ θεοῖς». Βλ. καὶ *M. Nilsson*, Gesch. griech. Religion I (1955), σ. 236 κέ.

² *J. Frazer*, The Golden Bough³, Part VI (The Scapegoat) σ. 28.

³ Πλάτωνος, Νόμοι 887e . . . ὡς ὄ,τι μάλιστα οὖσι θεοῖς εὐχαῖς προσδιαλεγόμενος καὶ

τητα. Μὲ τὸν αὐτὸν προστακτικὸν τόνον ἀναφέρεται μεταξύ τῶν Πυθαγορείων συμβόλων: «πρὸς ἥλιον τετραμμένος μὴ οὔρει»¹, παρὰ δὲ τῷ Πλινίῳ ἀναφέρεται ὡς παράγγελμα τῶν μάγων «Magi vetant... contra solem lunamque nudari»².

Ἄξιοσημειώτον εἶναι ὅτι ὅμοιαι λαϊκαὶ δοξασίαι σώζονται κατὰ τόπους μέχρι τῶν ἡμερῶν μας. Ἐν Πόντῳ π. χ. δὲν θεωρεῖται καλὸν τὸ οὔρειν ἀπέναντι τοῦ ἡλίου³. «Κατάντικρον στὸν ἥλιο δὲν κατοουροῦν, ἀλλὰ πρέπει νὰ γυρίζουν πρὸς τὰ ὀπίσω» λέγουν ἐν Ἡλείῳ⁴. Τιμωρία ἀναμένει τοὺς οὔτῳ πράττοντας, κατ' ἄλλην παραλλαγὴν: «τὰ κορίτσια δὲν κάνει νὰ κατοουροῦνε κατάντικρον στὸν ἥλιο, γιατί δὲν παντρεύονται», ὡς πιστεύουν εἰς διαφόρους τόπους⁵. Ἐν Ἡλείῳ λέγεται ὅτι ὁ οὔρῳ ἐναντι τοῦ ἡλίου θὰ πάθῃ ἴκτερον, «λιοκροῦγμα, λιόκουρο» ἢ «λιόκρουση»⁶. Ἐκ τῆς παλαιᾶς ταύτης δεισιδαιμονίας δύναται νὰ ἐξηγηθῇ καὶ ἡ γνωστὴ παροιμία «κατούρησε στὸν ἥλιο» ἢ «κατούρησε καρσὶ στὸν ἥλιο»⁷, λεγομένη εἰρωνικῶς πλέον ἐπὶ τῶν δῆθεν διαπραξάντων κολάσιμόν τι ἀμάρτημα.

Ἄς σημειωθῇ ὅτι ἀπηχῆσεις τῆς πρὸς τὸν ἥλιον λατρείας ἀπαντοῦν καὶ εἰς ἄλλας νεοελληνικὰς συνηθείας. Εἰς τὰ χωρία τῆς Πυλίας π. χ. τὸ πρῶν κάνουν τὸν σταυρὸν τους, χαιρετίζουν τὸν ἥλιον καὶ λέγουν: Καλημέρα, ἦλιε μ', νὰ μὴ σοῦ

ἰκετείας, ἀνατέλλοντός τε ἡλίου καὶ σελήνης καὶ πρὸς δυσμὰς ἰόντων προκυλίσεις ἅμα καὶ προσκυνήσεις ἀκούοντές τε καὶ ὄρωντες Ἑλλήνων τε καὶ βαρβάρων πάντων ἐν συμφοραῖς παντοίας ἐχομένων καὶ ἐν εὐπραγίαις . . . Πρὸβλ. *Πλάτωνος*, Συμπόσιον 220d: ὁ δὲ εἰστήκει μέχρις ἕως ἐγένετο καὶ ἥλιος ἀνέσχεεν ἔπειτα ἔρχετ' ἀπὸν προσευξάμενος ἥλιφ. Βλ. λεπτομερείας ἐν τῇ μελέτῃ *Ν. Γ. Πολίτην*, Ὁ ἥλιος κατὰ τοὺς δημῶδεις μύθους: Λαογραφ. Σύμμεικτο 2, σ. 110 κέ. Πρὸβλ. καὶ *Γ. Κ. Σπυριδάκη*, Τὰ κατὰ τὴν τελευταίαν ἐθίμα τῶν Βυζαντινῶν ἐκ τῶν ἀγιολογικῶν πηγῶν: Ἑπετηρίς Ἑταιρείας Βυζ. Σπουδῶν, Κ' (1950), σ. 116.

¹ *Mullach*, *Fragm. Philosoph. Graec. I*, Paris 1875, σ. 506, 22. Πρὸβλ. καὶ *Ἰαμβλίχου*, *Προτρεπτικός*, Lipsiae 1888, σ. 107, ιε'.

² *Nat. Hist.* 28, 6, 19. Βλ. *Ν. Γ. Πολίτην*, ἐνθ' ἄν. σ. 142.

³ *Γ. Α. Μέγα*, *Ζητήματα ἑλληνικῆς λαογραφίας*: Ἑπετ. Λαογρ. Ἀρχείου Γ - Δ' (1941 - 1942), σ. 116.

⁴ Κατὰ προφορικὴν ἀνακοίνωσιν τοῦ ἐκ Λεχαινῶν λογίου Ντίνου Ψυχογιοῦ.

⁵ Πληροφορία ἐκ Σύμης (βλ. *Ν. Γ. Πολίτην*, ἐνθ' ἄν.) καὶ Πυλίας (χειρόγρ. Λαογραφικῶ Ἀρχείου) ἀρ. 1159 Β', σ. 26, Γ. Ταρσοῦλη 1938). Ἡ αὐτὴ ἰδέα ἐκφράζεται καὶ εἰς γνωστὸν παραμῦθον. Ὁ ἥρωϊς τοῦ παραμυθιοῦ φθάνει στὸ παλάτι τοῦ ἡλίου καὶ μεταξύ ἄλλων ὑποβάλλει καὶ τὴν ἐρώτησιν, γιατί δὲν παντρεύονται οἱ δύο βασιλοπούλες, ποῦ τὸν εἶχον παρακαλέσει νὰ ἐρωτήσῃ γι' αὐτό. Ὁ ἥλιος ἀπαντᾷ: Δὲν πρόκειται νὰ παντρευτοῦνε ποτέ τους, γιατί κάθε πρῶν, μόλις βγαίνω, κατοουρᾶνε μπροστά μου. (προφορικὴ ἀνακοίνωσις Ντίνου Ψυχογιοῦ). Βλ. καὶ *Ν. Γ. Πολίτην*, ἐνθ' ἄν., σ. 142.

⁶ *Ν. Βενέτη*, *Λέξεις καὶ φράσεις, παροιμίαι, δεισιδαιμονίαι καὶ παραμύθια*: Ζωγρ. Ἀγών 1, Κωνσταντινούπολις 1891, σ. 193. Βλ. καὶ *Ν. Γ. Πολίτην*, ἐνθ' ἄν.

⁷ Γνωστὴ εἰς πολλοὺς τόπους. Βλ. *Θρακικά* 8 (1937), σ. 328. ΛΑ (=χειρόγρ. Λαογραφικῶ Ἀρχείου) ἀρ. 883, σ. 321 (Κ. Νεστορίδης 1890).

βρεθῆ ἔμπόδιο στὸ δρόμο σου»¹. Ἐν Ἠπειρῷ, ὅταν μιὰ μητέρα θέλῃ νὰ καταρασθῆ τὸν υἱὸν της, φορεῖ ἀνάστροφα τὸν ἐπενδύτην (φλοκάτην), στρέφεται πρὸς τὸν ἥλιον² καὶ ἀρχίζει νὰ καταρᾶται, φυσῶσα εἰς τὴν δεξιὰν παλάμην καὶ λέγουσα: «ὅσο μαλλὶ ἔχει ἡ παλάμη μου, τόση προκοπὴ νὰ κάνῃ». Πρὸς τὸν ἥλιον ἐπίσης στρέφονται καὶ ὅταν προφέρουν εὐχὰς διὰ τὰ τέκνα των³.

Καὶ τῆς παραινέσεως ἐπίσης τῆς ἀφορώσης εἰς τὸ μὴ γυμνοῦσθαι καὶ οὐρεῖν κατὰ τὴν νύκτα — μακάρων τοι νύκτες ἔασιν, κατὰ τὸν ποιητὴν — ἔχομεν ἐπιβιώσεις εἰς τὴν νεωτέραν Ἑλλάδα. Οὕτως εἷς τινὰς τόπους πιστεύουν, ὅτι δὲν πρέπει νὰ βγαίνουν ἔξω τὴν νύκτα καὶ νὰ οὐροῦν, οὐδὲ νὰ περνοῦν «κάτω ἀπὸ τὶς ἀστράχες τῆς στέγης, ὅπου κατ' ἐξοχὴν εὐρίσκονται οἱ «ἡσκιοὶ» καὶ ἡσκιώνονται οἱ ἄνθρωποι»⁴. Ἐν Πόντῳ ἀπαντᾷ ἡ αὐτὴ ἀπαγόρευσις μὲ τὴν αἰτιολογίαν ὅτι ὑπὸ τὸ γεῖσον τῆς στέγης ἔχουν στήσει τὸ τραπέζι τους τὰ ξωτικά: «Καὶ οἱ μεγάλοι ἀκόμα, ἂν συμβαίῃ νὰ κατορθώσουν τὴν νύκτα στὶς ροῦχτες, λὲν πῶς μωροῦν νὰ χαλάσῃ τὸ τραπέζι ποὺ βάζουν ἐκεῖ τὴ νύκτα τὰ ξωτικά καὶ τότε ἀλλοιμόνο τους!»⁵. Ἐξ Εὐβοίας καὶ Κύπρου ἔχομεν τὴν εἶδησιν ὅτι «δὲν κάνει νὰ οὐροῦν ἀντίκρου στὸ φεγγάρι»⁶. Ἡ τιμωρία «ἀπὸ τὸ στοιχειὸ» ἀναμένει τοὺς μὴ τηροῦντας τὴν ἀπαγόρευσιν· ὅταν οὐρήσῃ τις τὴν νύκτα, λέγουν ἐν Αἴνῳ, ὀφείλει νὰ πτύσῃ ἀπαξ ἢ τρεῖς, ἵνα μὴ τὸν ἀκολουθήσῃ τὸ στοιχειὸ τοῦ τόπου⁷. Ὁ πτυσμός, σημαίνει ὁ Νικόλαος Πολίτης σχολιάζων τὴν πρόληψιν, εἶναι ἀποτρεπτικὸς δαιμόνων⁸.

Ἡ ἀσέβεια, πρὸς ἀποφυγὴν τῆς ὁποίας διατυπώνεται ἡ ἀπαγόρευσις, ἔγκειται εἰς τὴν ἔνεκα τῆς γυμνώσεως⁹ ἐπίδειξιν τῶν γεννητικῶν μορίων ἐνώπιον τοῦ

¹ Γ. Α. Μέγας, ἐνθ' ἄν.

² Ἡ πρὸς τὸν ἥλιον στροφή εἰς περιπτώσιν ἀρᾶς ἐνθυμίζει τὴν ἐκ μαγικῶν παύρων τοῦ 4ου μ.Χ. αἰ. γνωστὴν ἐπίκλησιν τοῦ ἡλίου ὡς ἐκδικητοῦ τῶν μὴ τιμωρηθέντων ἀδικημάτων. Βλ. R. Goossens, Grec ancien et grec moderne ou la Grèce éternelle: Βυζαντινὰ Μεταβυζαντινά, New York City 1946, I, σ. 157 κέ.

³ ΛΑ. 1571, σ. 189 (Δ. Παπᾶς, Ζαγόριον, 1940).

⁴ Πληροφορία ἐκ Καστανοφύτου Καστορίας. ΛΑ. 1103, σ. 24 (Ι. Μπακάλης 1937). Εἰς τὴν δοξασίαν ὅτι ὑπὸ τὰς παρυφάς τῆς στέγης κατοικοῦν δαιμόνια ὀφείλεται καὶ ἡ ἀπαγόρευσις τοῦ λούεσθαι διὰ τῶν πιπτουσῶν ἐκ τῆς στέγης σταγόνων ὕδατος. ΛΑ. 214, 233 (Ι. Ἀγαχίδης, Ζωπάνιον Σισανίου, 1895).

⁵ Μ. Νυμφοπούλου, Προλήψεις καὶ δεισιδαιμονία Σάντας: Ἀρχεῖον Πόντου 6 (1951), σ. 246.

⁶ ΛΑ 1479 Γ', σ. 47 (Μ. Ἰωαννίδου, Ἁγία Ἄννα 1942), Κυπριακαὶ Σπουδαὶ 1,88.

⁷ Φιλολογικὸς Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως 2 (1875), σ. 349.

⁸ Παραδόσεις 2 (1904) ἀρ. 449.

⁹ Περὶ τῆς γυμνώσεως γενικώτερον καὶ τῶν μετὰ ταύτης συνδεομένων δοξασιῶν βλ. τὴν ἐκτενῆ μελέτην J. Heckenbach, De nuditate sacra, sacrisque vinculis: Religionsgeschichtliche Versuche und Vorarbeiten 11, Giessen 1911, σ. 1-114, ἰδίᾳ τὸ κεφ. De nuditate

ἡλίου ἢ τῶν δαιμόνων τῆς νυκτός· διὸ συνιστᾶται παρ' Ἡσιόδῳ ὅπως λαμβάνεται ἢ ἀναγκαῖα προφύλαξις: «ἐξόμενος ἢ πρὸς τοῖχον πελάσας εὐερκέος αὐλῆς». Ἡ τελευταία αὕτη παράδοξος προτροπὴ φαίνεται προερχομένη ἐκ συνηθείας διαδεδομένης κατὰ τὴν ἀρχαιότητα. Κατὰ τὸν Ἡρόδοτον (2, 35) ἐν Αἰγύπτῳ «οὐρέουσιν αἱ μὲν γυναῖκες ὄρθαι, οἱ δὲ ἄνδρες κατήμενοι». Ὁμοίον τι ἀναφέρεται ἐν Π. Δ. (Βασιλειῶν Γ', Κ', 21) εἰς τὸ ὄχι σαφὲς κατὰ τὰ ἄλλα χωρίον: «Ἴδου ἐγὼ ἐπάγω ἐπὶ σὲ κακὰ καὶ ἐκκαύσω ὀπίσω σου καὶ ἐξολοθρεύσω τοῦ (sic) Ἀχαάβ οὐροῦντα πρὸς τοῖχον καὶ συνεχόμενον...» Ἡ τελευταία φράσις ἐνθυμίζει τὸ «πρὸς τοῖχον πελάσας εὐερκέος αὐλῆς» τοῦ Ἡσιόδου, ὁ ὁποῖος, διατυπῶνων τὴν παραίτησιν, φαίνεται ὅτι εἶχεν ὑπ' ὄψει εὐρύτερον διαδεδομένην σχετικὴν λαϊκὴν συνηθειαν.

Ἐπιβίωσιν τῆς παλαιᾶς δοξασίας δυνάμεθα, νομίζω, νὰ θεωρήσωμεν τὸ ἐν λαϊκῇ γνωμολογικῇ φράσει διατυπούμενον «κάτσε καλά, κατούρησε κι ἂν δὲ θωροῆς, θωροῦν σε»¹. Ἡ προφύλαξις συνιστᾶται, ἵνα μὴ ἄλλοι ἄνθρωποι βλέπουν τὸ ἀρχικὸν νόημα ὅμως εἶναι πιθανώτατα τὸ αὐτὸ μὲ τὸ τῆς ἀπαγορεύσεως τῶν ἀρχαίων χρόνων.

Συγγενὴς πρὸς τὴν ἀνωτέρω ἀπαγόρευσιν εἶναι καὶ ἡ ἐν στίχοις 733-734:

*Μηδ' αἰδοῖα γονῇ πεπαλαγμένος ἐνδοθι οἴκου
ἰσιτῆ ἔμπελαδὸν παραφαινέμεν, ἀλλ' ἀλέασθαι.*

Ἐκ τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος εἶναι γνωστὴ ἡ δοξασία ὅτι τὰ γεννητικὰ μόρια μολύνουν, ἀλλὰ καὶ ἐγκλείουν ἀποτρεπτικὴν τοῦ κακοῦ δύναμιν. Ἐκ τούτου ἐξηγεῖται ἡ χρῆσις ὁμοιωμάτων τούτων εἰς διαφόρους περιστάσεις, ὡς τοῦ φαλλοῦ εἰς περιάλπτα, εἰς πύλας πόλεων, εἰς τετραγώνους ἐρμᾶς, καθὼς καὶ ἡ χρῆσις θαλασσίων κογχυλίων, ἅτινα παρίστων τὸ γυναικεῖον αἰδοῖον². Ἐπιβίωσιν τῶν παλαιῶν δοξασίῶν διακρίνομεν εἰς νεοελληνικὰς συνηθείας, ὡς π. χ. τὴν κρατοῦσαν εἰς τινὰς τόπους νὰ ἄπτωνται τῶν γεννητικῶν μορίων τῶν ἄνδρες ἢ γυναῖκες πρὸς ἀποφυγὴν τῆς ἐπιδράσεως τοῦ κακοῦ ὀφθαλμοῦ (γιὰ νὰ μὴν τοὺς πιάνῃ τὸ κακὸ μάτι)³. Διὰ τῆς Ἡσιοδείου ἀπαγορεύσεως ἀποσκοπεῖται

superstitiose. Βλ. καὶ Στίλπ. Κυριακίδου, Ὀμηρικὰ καὶ Ἡσιόδεια: Ἐπετηρὶς Φιλολ. Σχολῆς Πανεπ. Θεσσαλονίκης 5', (1948) σ. 407 κέ. Δ. Α. Πετροπούλου, Ἡ γύμνωσις στὶς μαγικὰς ἐνέργειαι: Ἀρχεῖον Θεολ. Γλωσσ. καὶ Λογογ. Θεολ. Π' (1946-47) σ. 97 κέ

¹ Γνωστὴ εἰς πολλοὺς τόπους. Βλ. καὶ ΛΑ 1357 Ε' σ. 1 (Ε. Ἰωαννίδης, Ἄμφορος, 1876).

² Βλ. Ἄντ. Κεραμοπούλου, Ὁ ἀποτυμπανισμός. Ἀθῆναι 1923, σ. 123 κέ.

³ Κ. Α. Ρωμαίου, τὸ κακὸ μάτι: Μακεδ. Ἡμερολ. 1934, σ. 114.

ἡ ἀποφυγὴ ἀσεβοῦς ἐκδηλώσεως ἀπέναντι τῆς ἐστίας, ἣτις ἐθεωρεῖτο, κατὰ τοὺς σχολιαστὰς, «βωμὸς τῶν θεῶν καὶ καθημερινῶν θυσιῶν καὶ σπονδῶν ὑποδοχή». Ἡ περὶ τῆς ἱερότητος τῆς ἐστίας ἀντίληψις διατηρεῖται ζωντανὴ καὶ εἰς τὴν νεωτέραν Ἑλλάδα, ὡς φαίνεται ἐκ σχετικῶν λαϊκῶν ἐνεργειῶν. Ἡ μήτηρ π.χ. ἐπιπλήττει αὐστηρῶς καὶ συνιστᾷ σιωπὴν εἰς παιδιὰ ὀμιλοῦντα περὶ διαβόλου παρὰ τὴν ἐστίαν¹.

Παραίνεσις πρὸς ἀποφυγὴν ἀσεβοῦς ἐνεργείας εἰς εἰδικὴν λατρευτικὴν περίστασιν διατυπώνεται διὰ τῆς ἐν στίχοις 742 - 743 ἀλληγορίας :

*Μηδ' ἀπὸ πεντόζοιο θεῶν ἐν δαιτὶ θαλείῃ
αὔον ἀπὸ χλωροῦ τάμνειν αἴθωνι σιδήρῳ.*

Καὶ κατὰ τὴν διατύπωσιν καὶ κατὰ τὸ νόημα ἡ παραίνεσις φαίνεται λαϊκῆς προελεύσεως. Ἡ αἰνιγματικὴ ἔκφρασις εἶναι ἐν χρήσει εἰς τὴν λαϊκὴν γνωμολογία. Κατὰ τὰς μαρτυρίας τῶν λεξικογράφων, *πέντοζος* ἐλέγετο ἀλληγορικῶς ἡ χεὶρ μὲ τοὺς πέντε ὄζους (δακτύλους)², αὔον εἶναι τὸ ξηρόν, τὸ ἄνευ ζωῆς ἄκρον τοῦ ὄνυχος, τὸ ἀποκοπτόμενον ἐκ τοῦ χλωροῦ, δηλαδὴ τοῦ δακτύλου. Ἐκ τῶν πολλῶν μαρτυριῶν περὶ τῆς προλήψεως καὶ τῶν σχολίων φαίνεται ὅτι αὕτη εἶχεν εὐρείαν διάδοσιν. Μεταξὺ τῶν Πυθαγορείων συμβόλων ἀναφέρεται καὶ τὸ «παρὰ θυσίᾳ μὴ ὄνχιζον»³, τὸ ὅποῖον ὁ Ἰάμβλιχος (Προτρεπτικός, σ. 121, κατὰ τὴν ἔκδ. Pistelli, Lipsiae 1888) ἐρμηνεύει ἀλληγορικῶς ὡς φιλίας προτρεπτικόν· «τῶν γὰρ οἰκείων καὶ προσηκόντων ἡμῖν ἐξ αἵματος, οἱ μὲν ἔγγιστα γένους εἰσὶν ἀδελφοὶ καὶ τέκνα καὶ γονεῖς, ἑοικότες τοῖς μέρεσιν ἡμῶν, ἅπερ ἀφαιρεθέντα, ἄλγημα οὐ τὸ τυχόν παρέχει καὶ κολούρωσιν, οἷον δάκτυλοι, χεῖρες, ὄτα, ὄναι καὶ τὰ ὅμοια.» Ὁ ἴδιος ὁμοῦς συγγραφεὺς (Περὶ τοῦ Πυθαγόρου βίου XXVIII, σ. 154), σχολιάζων ὅμοιον Πυθαγορεῖον παραγγέλμα⁴, λέγει ὅτι ὁ Πυθαγόρας «παραγγέλλει ἐν ἑορτῇ μῆτε κείρεσθαι, μῆτε ὄνυχιζεσθαι, τὴν ἡμετέραν αὔξην τῶν ἀγαθῶν οὐχ ἡγούμενος δεῖν τὴν τῶν θεῶν ἀπολείπειν ἀρχήν.»

Αἱ ἐξηγήσεις αὗται προέρχονται ἐκ σχολαστικῶν σκέψεων καὶ ἐπινοήσεων ἢ ἔννοια τῆς ἀπαγορεύσεως γίνεται κατανοητὴ, ἐὰν λάβωμεν ὑπ' ὄψει παλαιὰς

¹ Φιλολογικὸς Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως 14, σ. 237.

² Βλ. *Ἡσύχιον* ἐν λ. *πέντοζος*, *Σουίδα* λ. αὔον, Etym. magnum. Ὁ W. H. D. Rouse ἐν τῷ περιοδ. The Classical Review XLIII (1929) σ. 123 σημειώνει ὅτι τῆς ἑλληνικῆς λέξεως *πέντοζος* (= χεὶρ μὲ τοὺς πέντε δακτύλους) ὑπάρχει τὸ παράλληλον ἐν Rig Veda 10. 137. 7a: *hástābhyaṁ dāśarākyābhyaṁ... tābhyaṁ tvōpa sprcāmasi* (=with this pair of hands ten-branched we will touch thee).

³ *Mullach*, ἐνθ' ἀν., I, 506, 32.

⁴ Πρβλ. καὶ *Mullach*, ἐνθ' ἀν., σ. 507, 35: ἀποκαρμάτων οὖν καὶ ὄνυχιμάτων κατάπτει.

λαϊκὰς δοξασίας περὶ δυνύχων, ὡς νεκρᾶς καὶ ἀκαθάρτου ὕλης καὶ ἐπομένως μὴ ἀρεστῆς εἰς τοὺς θεοὺς· ἐκ τούτου ἐξηγεῖται ἡ ἀπαγόρευσις τῆς κοπῆς τούτων ἐν ἑορτῇ καὶ θυσίᾳ¹. Καὶ μέχρι τῶν ἡμερῶν μας διασώζεται εἰς πολλοὺς λαοὺς ἡ πρόληψις περὶ μὴ ἀποκοπῆς δυνύχων εἰς περιστάσεις ἐξαιρετικῆς σημασίας διὰ τὴν ζωὴν ἢ εἰς στιγμὰς καθ' ἃς ὁ ἄνθρωπος ὑπόκειται εὐκολώτερον εἰς δαιμονικὴν ἢ μαγικὴν τινα ἐπήρειαν. Εἰς Uganda τῆς Ἀφρικῆς π.χ. πατὴρ διδύμων τέκνων, διαμένων εἰς τὸν οἶκόν του μέχρις οὗτου ὁ στρατὸς ἐξέλθῃ πρὸς μάχην, ὀφείλει νὰ μὴ κτενισθῇ καὶ νὰ μὴ κόψῃ τοὺς ὄνυχας. Ἐν Mizzapur ἀπαγορεύεται νὰ κόπτουν τοὺς ὄνυχας, μέχρις οὗτου ὁ σπόρος μεταξοσκώληκος τοποθετηθῇ εἰς τὴν θέσιν του².

Εἰς χριστιανικοὺς λαοὺς ἀπαντᾷ ἡ ἀπαγόρευσις τῆς κοπῆς δυνύχων εἰς ὠρισμένας ἡμέρας τῆς ἐβδομάδος συνδεδεμένας πρὸς θρησκευτικὰ γεγονότα καὶ ὡς ἐκ τούτου ἀποφράδας θεωρουμένας. Ἐν Ἀγγλίᾳ π.χ. τοῦτο διατυποῦται διὰ τῶν παροιμιῶν φράσεων:

*It was better you were never born
than on the Sabbath pare hair or horn,*

ἢ τῆς παραλλαγῆς:

*Friday hair, Sunday horn
better that child had ne'er been born*³

Ἐν Ἑλλάδι εἶναι εὐρύτατα γνωστὴ ἡ παροιμιᾶκὴ φράσις:

*Τετάρτη καὶ Παρασκευὴ τὰ νύχια σου μὴν κόψῃς,
τὴν Κυριακὴν νὰ μὴ λουσιῆς, ἂν θέλῃς νὰ προκόψῃς*

ἢ ἡ παραλλαγή:

*Τετάρτη καὶ Παρασκευὴ τὰ νύχια σου μὴν κόψῃς,
τὴν Κυριακὴν μὴ χτενιστῆς, ἂν θέλῃς νὰ προκόψῃς.*

¹ Βλ. καὶ Πλουτάρχου, περὶ Ἰσίδου καὶ Ὀσίριδος 352 d - e: περιττωμα δὲ τροφῆς καὶ σκύβαλον οὐδὲν ἄγνον οὐδὲ καθαρὸν ἔστιν· ἐκ δὲ περιττωμάτων ἔρια καὶ λάχνα καὶ τρίχες καὶ ὄνυχες ἀναφύονται καὶ βλαστάνουσι . . . καὶ γὰρ τὸν Ἡσίοδον οἴεσθαι δεῖ λέγοντα «μηδ' ἀπὸ πεντόζοιο θεῶν ἐν δαιτὶ θαλεῖη . . .» διδάσκειν ὅτι δεῖ καθαρὸς τῶν τοιούτων γενομένων ἐφορτάζειν, οὐκ ἐν αὐταῖς ταῖς ἱερουργίαις χρῆσθαι καθάρσει καὶ ἀφαιρέσει τῶν περιττωμάτων.

² Fraser, The Golden Bough³ Part II (Taboo and the Perils of the Soul), σ. 194. Βλ. καὶ τὸ ἄρθρον *Fingernagel* ὑπὸ *Bächtold - Stäube* ἐν *Hoffmann-Krayer*, Handwörterbuch des deutschen Abergl. III (1929), σ. 1051.

³ Ὁμοίᾳ πρόληψις ἐν Ἰρλανδίᾳ. Βλ. *Sikes*, ἔνθ' ἀν., σ. 390. Πρβ. *R. Cantarella*, *Elementi primitivi nella poesia Esiodica*, σ. 22.

Ἡ Τετάρτη καὶ Παρασκευή, ἡμέραι καθ' ἃς συνελήφθη ὁ Χριστὸς καὶ ἐσταυρώθη, εἶναι ἱεραὶ καὶ ἐπομένως οἱ χριστιανοὶ ὀφείλουσιν κατ' αὐτὰς ν' ἀποφεύγουν πᾶσαν προᾶξιν προκαλοῦσαν μόλυνσιν. Διὰ τὸν αὐτὸν λόγον συνιστάται καὶ τὸ μὴ λούεσθαι ἢ κτενίζεσθαι κατὰ τὴν Κυριακὴν¹. Τὸ νόημα τῆς παλαιᾶς προλήψεως ἔχομεν καὶ εἰς παροιμίαν προτρέπουσαν: «Στοῦ ἐχτροῦ σου κόψε νύχια καὶ στοῦ φίλου σου χτενίσου»², τῆς ὁποίας ἡ σημασία εἶναι ὅτι οἱ ὄνυχες ὡς ἀκάθαρτοι δύνανται νὰ προξενήσουν βλάβην εἰς τὸν ἐχθρόν. Λησμονηθέντος τοῦ νοήματος τῆς παλαιᾶς προλήψεως περὶ ὀνύχων καὶ τριχῶν, ἐθεωρήθη ὡς κακὸν μόνον ἡ κοπή τῶν ὀνύχων, ἐνῶ ἀντιθέτως τὸ κτένισμα ἀναφέρεται ὡς καλόν. Εἰς τὰς αὐτὰς δοξασίας ὀφείλονται καὶ ἄλλαι τινὲς συνήθειαι, ὡς π. γ. νὰ πετοῦν ὀπισθεν τῶν ὤμων τοὺς κοπτομένους ὄνυχας, διότι ἄλλως μεταβάλλονται εἰς ὄφεις, οἵτινες διώκουν τὸν ἄνθρωπον μετὰ θάνατον, καθὼς καὶ ἡ γνώμη ὅτι οἱ ἀπορριπτόμενοι ὀπισθεν τῶν ὤμων ὄνυχες μεταβάλλονται εἰς λίθους, οἵτινες ρίπτονται ἐναντίον τῶν μετὰ θάνατον διωκόντων τὸν ἄνθρωπον δαιμόνων³. Συναφῆς ἐπίσης εἶναι καὶ ἡ εἰς τινὰς τόπους κρατοῦσα πρόληψις, ὅτι ὁ ρίπτων ὀπισθεν τῶν ὤμων ἀποκοπτομένους ὄνυχας, μετὰ θάνατον θέλει παρουσιάσει τούτους εἰς τὸν θυρωρὸν τοῦ Ἄδου καὶ οὕτω θὰ διέλθῃ ἐλευθέρως τὰς πύλας· ἄλλως, θεωρούμενος ἀμαρτωλός, θέλει βληθῆ εἰς τὴν πίσσαν⁴. Ἡ γνωστή, τέλος, εἰς πολλοὺς τόπους δοξασία, ὅτι οἱ κοπτόμενοι ὄνυχες πρέπει νὰ μὴ ρίπτονται ὀπουδήποτε, ἀλλ' εἰς ὀπήν τινα καὶ νὰ καλύπτονται, ἐξηγεῖται ἐκ τῆς πίστεως ὅτι ὡς μέρη τοῦ σώματος δύνανται νὰ χρησιμοποιηθοῦν ὑπὸ τῶν ἀσκούντων τὴν μαγίαν πρὸς πρόκλησιν κακοῦ εἰς τὸν ἄνθρωπον ἐξ οὗ προέρχονται.

Ὡς πρὸς τὴν μνείαν τοῦ σιδήρου εἰς τοὺς ἀνωτέρω στίχους (... *τάμνειν αἶθωνι σιδήρῳ*), διὰ τῆς ὁποίας ἐπιτείνεται τὸ νόημα τῆς ἀπαγορεύσεως, δυνάμεθα νὰ σημειώσωμεν ὡς σχετικὴν πρόληψιν τὸ ἐθιζόμενον ἐν νεωτέρῳ Ἑλλάδι καὶ παρ' ἄλλοις εὐρωπαϊκοῖς λαοῖς νὰ κόπτουν τοὺς ὄνυχας τῶν νηπίων κατὰ τὸ πρῶτον ἔτος τῆς ἡλικίας των οὐχὶ διὰ σιδηροῦ ἐργαλείου, ἀλλὰ διὰ τῶν ὀδόν-

¹ Σημειωτέον ὅτι κατ' ἄλλας δοξασίας καὶ τὸ Σάββατον εἶναι ἡμέρα ἀποφράς καὶ ὡς ἐκ τούτου δὲν τελειώνουν κατ' αὐτὴν μίαν ἐργασίαν. Σάββατο κόψε καὶ ἄρχεψε, δουλειὰ μὴν τελειώσης. Σάββατο *κάν'* ἀρχὴ καὶ *ξόφληση* μὴν *κάνης* (Γ. Μέγας, ἐνθ' ἄν. σ. 149 κέ.). Βλ. καὶ Γ. Ζηκίδου, Νεοελληνικὰ ἠπειρωτικὰ ἀνάλεκτα: Ὁ ἐν Κων/λει Φιλολογικὸς Σύλλογος, 18 (1883 - 84) σ. 207. Δ. Οἰκονομίδου, Ἡ Ἄγ. Παρασκευὴ παρὰ τοῖς Ἑλλήσι καὶ τοῖς Ρουμάνοις: Ἐπετ. Λαογρ. Ἀρχείου 9 - 10, σ. 81.

² ΛΑ 462, 210 (Γ. Δρακίδης, Ρόδος 1923).

³ Γ. Ζηκίδης, ἐνθ' ἄν., σ. 211 - 212. ΛΑ 169, 127 (Ἀγακίδης Ζωπάνιον Σισανίου 1892).

⁴ Ἀθ. Μπούτορα, Προλήψεις τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ καὶ ἐρμηνεῖα αὐτῶν, Ἀθήναι 1932, σ. 23. ΛΑ 1585, σ. 9 (Δ. Β. Οἰκονομίδης, Ἀπειράθος Νάξου, 1934).

των. Κατὰ τὸν Frazer¹ ἡ παλαιὰ αὕτη πρόληψις πρέπει ν' ἀναχθῆ εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς ἐποχῆς τοῦ σιδήρου, ὅτε ὁ νεωτερισμὸς τῆς χρήσεως τοῦ μετάλλου τούτου ἐγένετο μετὰ δυσαρεσκείας δεκτός. Οἱ συντηρητικοὶ Ρωμαῖοι καὶ Σαβῖνοι ἱερεῖς ἀπέφευγον νὰ ξυρίζωνται διὰ σιδηρῶν ἐργαλείων, χρησιμοποιοῦντες ὀρειχάλκινα. Εἰς τὴν αὐτὴν ἀρχὴν τῆς ἀντιδράσεως κατὰ τῶν νεωτερισμῶν δύναται ν' ἀναχθῆ καὶ τὸ παρὰ Πλουτάρχῳ (Πολιτικὰ παραγγέλματα 27, σ. 819^ο) ἀναφερόμενον ὅτι εἷς τινα ἱερά δὲν εἰσέρχονται οἱ ἄνθρωποι ἔχοντες μεθ' ἑαυτῶν χρυσὸν ἢ σιδηροῦν τι ἀντικείμενον: «χρυσὸν μὲν εἰς ἕνια τῶν ἱερῶν εἰσιόντες ἔξω καταλείπουσι, σίδηρον δ' ὡς ἀπλῶς εἰπεῖν εἰς οὐδὲν συνεισφέρουσιν». Ἐλλείπει ὁμως ἀποδείξωσαν ταῦτα πάντα μόνον ὡς ὑποθέσεις ἀναφέρονται.

Καθαρῶς λατρευτικὸν εἶναι τὸ νόημα τῆς παραινέσεως τῶν στίχ. 755-756:

... Μηδ' ἱεροῖσιν ἐπ' αἰδομένοισι κυρήσας
μωμεύειν ἀίδηλα· θεὸς νύ τι καὶ τὰ νεμεσσᾶ.

Εἰς τοὺς ἐκδώσαντας τὸ κείμενον παρέσχε πράγματα ἢ ἐξηγήσεις τῆς λ. ἀίδηλα, τὴν ὁποίαν ἄλλοι συνάπτουν πρὸς τὸ ὑποδηλούμενον ἱερά, ἄλλοι ἐπιρηματικῶς πρὸς τὸ μωμεύειν (=κατὰ σεαυτὸν καὶ ἐν τῇ ψυχῇ σου μωμεῖν τὰ ἱερά), ἄλλοι πρὸς τὸ νεμεσσᾶ (ἀδήλως καὶ ἐπὶ τούτων μέμφεται)². Ὅπωςδήποτε ὁμως καὶ ἂν ἐξηγηθῆ ἡ λ., τὸ νόημα δὲν μεταβάλλεται οὐσιωδῶς.

Καθὼς σημειῶνουν οἱ σχολιασταί, πρόκειται περὶ τοῦ γνωστοῦ ἀπὸ παλαιότητων χρόνων εὐφημισμού τοῦ ἐπιβαλλομένου κατὰ τὰς ἱεροτελεστίας³. Κατὰ τὴν Ἰλιάδα (I, 171 - 172) προκειμένου νὰ σταλῆ πρεσβεία πρὸς τὸν Ἀχιλλεῆα, ὁ Νέστωρ προτρέπει νὰ φέρουν ὕδωρ καὶ νὰ συστήσουν σιωπὴν, ἵνα γίνῃ προσευχὴ εἰς τὸν Δία:

Φέρετε δὲ χερσὶν ὕδωρ, εὐφημησαί τε κέλεσθε,
ὄφρα Διὶ Κρονίδῃ ἀρησόμεθ', αἶ κ' ἐλεήσῃ⁴

Ὅμοιās εἰδήσεις παρέχουν καὶ ἄλλοι συγγραφεῖς⁵, παρὰ δὲ Ἰαμβλίχῳ (Προ-

¹ The Golden Bough³ Part II (Taboo and Perils of the Soul), σ. 262. Πρβλ. καὶ Sikes ἐνθ' ἄν., σ. 391.

² Βλ. τὴν ἐκδ. David Jacobus van Lennep, Amstelodami 1847, σ. 159 κέ. Wilamowitz, Hesiodos Erga, Berlin 1928, σ. 128.

³ Ἀπίθανος εἶναι ἡ ἀλληγορικὴ ἐρμηνεία τοῦ Τζέτζου, ὅτι ὀφείλομεν νὰ μὴ ἀνακινῶμεν ἐμπιστευθὲν εἰς ἡμᾶς μυστικὸν «μὴ ὁ ἤκουσας μυστηριώδες ἀπὸ τίνος συμβούλῳ σοι χρησαμένου διάσῳρε καὶ φαύλιζε καὶ φανέρου».

⁴ Βλ. καὶ ἄνωτ. σ. 5.

⁵ Βλ. Ἀριστοφάνους, Ἀχαρνεῖς 241 κέ. Βάτραχοι 354.

τρεπτικός, σ. 106) αναφέρεται ὡς γνώμη τῶν Πυθαγορείων, ὅτι ὁ προσερχόμενος νὰ προσκυνήσῃ εἰς ἱερόν, πρέπει νὰ ἐγκαταλείπῃ πᾶσαν ἄλλην βιοτικὴν μέριμναν: «εἰς ἱερόν ἀπιὼν προσκυνῆσαι μηδὲν ἄλλο μεταξὺ βιοτικὸν μήτε λέγε, μήτε πράττε.»

Ὁ κατὰ τὴν ἱεροτελεστίαν εὐφημισμὸς ἐξυπακούεται ὡς ὑποχρέωσις πάντων τῶν εὐλαβῶν ὀπαδῶν τῶν θρησκευτῶν. Τὸ θεῖον ἀπαιτεῖ περισυλλογὴν καὶ προσήλωσιν καὶ ἐπομένως ἀπομάκρυνσιν ἀπὸ πάσης κακῆς σκέψεως καὶ λόγου. Τὸ ἰδιαιτέρον ὅμως γνώρισμα τοῦ Ἑσίοδεου παραγγέλματος εἶναι ὅτι τοῦτο ἀφορᾷ εἰς ὠρισμένην στιγμὴν, τὴν προσφορὰν τῶν καιομένων ἱερῶν, (ἱεροῖσιν ἐπ' αἰθομένοισι). Εἰς τὴν νεωτέραν Ἑλλάδα ἔχομεν τὴν πρόληψιν «ὅταν σφάζῃς γουρούνι νὰ μὴν κακομελετᾷς, γιατί βρωμαίει τὸ κρέας», ὡς λέγεται ἐν Ἑλείᾳ¹. Εἶναι ἄρᾳ γε κατάλοιπον τῶν κατὰ τὰς παλαιὰς θυσίας ἐθιζομένων ἢ ἀπαγόρευσις αὕτη ἢ ὀφείλεται εἰς ἄλλην τινὰ αἰτίαν;

Εἰς τοὺς στίχους 757 - 759 συνιστᾶται ἡ ἀποφυγὴ μίανσεως τῶν ὑδάτων ποταμῶν ἢ κρηνῶν:

*Μηδέ ποτ' ἐν προχοῆς ποταμῶν ἄλαδε προρέοντων
μηδ' ἐπὶ κρηνάων οὖρεϊν, μάλα δ' ἐξαλέασθαι,
μηδ' ἐναποψύχειν τὸ γὰρ οὐ τοι λωίον ἔστιν.*

Εἶναι παλαιότητα ἡ πρὸς τοὺς ποταμοὺς λατρεία καὶ σεβασμὸς τῶν ἀνατολικῶν λαῶν². Κατὰ τὸν Ἑρόδοτον (I, 138) οἱ Πέρσαι ἀποφεύγουν νὰ μολύνουν τοὺς ποταμοὺς: «ἐς ποταμὸν δὲ οὔτε ἐνουρέουσιν, οὔτε ἐμπτύουσιν, οὐ χεῖρας ἐναπονίζονται, οὐδὲ ἄλλον οὐδένα περιορῶσιν, ἀλλὰ σέβονται ποταμοὺς μάλιστα». Τὰ αὐτὰ ἐπαναλαμβάνει ὁ Στράβων (ΙΕ' σ. 733) μὲ τὴν προσθήκην ὅτι εἰς τὸν ποταμὸν «... οὐδὲ νεκρὸν ἐμβάλλουσιν, οὐδ' ἄλλα τῶν δοκούντων εἶναι μυσσάρων». Κατ' ἄλλην εἶδησιν ποινὴ θανάτου ἐπεβάλλετο εἰς τοὺς οὕτω πρὸς ποταμοὺς ἀσεβοῦντας: «Πέρσαι τοὺς προσφέροντας τῷ πυρὶ βλάβας ἢ ποταμῶ ἐνουροῦντας ἢ ἐναπονιζομένους θανάτῳ ζημιοῦσιν»³. Παρὰ τὴν σημαντικὴν ἀλλαγὴν τῶν θρησκευτικῶν καὶ λατρευτικῶν συνηθειῶν, αἱ παλαιαὶ αὗται δοξασίαι ἐπι-

¹ Κατὰ προφορικὴν ἀνακοίνωσιν Ντίνου Ψυχογιοῦ.

² Βλ. καὶ ἄνωτ. σ. 7. Καὶ εἰς τὴν παραίνεσιν ταύτην εὐρίσκουν ἀλληγορίας οἱ παλαιοὶ σχολιασταί. Ὁ Τζέτζης διακρίνει τὸ ὅλως ἀπίθανον ἀλληγορικὸν καὶ διδακτικὸν νόημα. Πρὸς τὰς κρήνας αἰτίνες «ποταμοὺς ἀποτίκτουσι», παραβάλλονται, κατ' αὐτόν, αἱ γυναῖκες τῶν ἰσχυρῶν, αἱ ὅποια, ὡς μέλλουσαι μητέρες ἐπιφανῶν ἀνδρῶν, δὲν πρέπει νὰ μαιώνονται δι' ἀτιμωτικῶν πράξεων, ὡς ἡ μοιχεία.

³ Βλ. *Otto Keller*, *Reserua naturalium scriptores Graeci minores*, Lipsiae 1877, σ. 111.

ζοῦν εἰς νεωτέρους λαοὺς ὑπὸ διαφόρους μορφάς¹. Ὡς ἐπιβίωσιν τούτων πρέπει νὰ θεωρήσωμεν τὴν εἰς ἑλληνικοὺς τόπους κρατοῦσαν συνήθειαν ν' ἀποφεύγουν τὴν σϋρησιν εἰς ὕδωρ. «Ὅποιους κατουρήσῃ κουντὰ στοῦ νιρό, βλάβιτι», λέγουν ἐν Σάμῳ². Ἀπήγησιν τῆς παλαιᾶς δοξασίας διακρίνομεν ἐπίσης καὶ εἰς τὴν πανελληνίως γνωστὴν παροιμιακὴν φράσιν «κατούρησα στὸ πηγάδι», μὲ τὴν ἔννοιαν ὅτι διέπραξα ἀδίκημά τι. Παραπονούμενός τις π.χ. ὅτι τοῦ ἀπηγορεύθη, κατ' ἐξαίρεσιν, ἢ ξύλευσις εἰς κοινοτικὸν δάσος, λέγει: Τάχα ἐγὼ κατούρησα στὸ πηγάδι καὶ δὲ δικαιουμαι νὰ κόψω ξύλα;

Γ' Ἀποφυγὴ ἐνεργειῶν ἐν γένει δυναμένων νὰ ἔχουν ὀλεθρίας συνεπειάς.

Μὲ τὴν γνωστὴν εἰς τὸν ἀρχαῖον ἑλληνικὸν κόσμον ἀντίληψιν, ὅτι ὁ καθ' οἶον-δήποτε τρόπον ἐρχόμενος εἰς ἐπαφὴν μὲ νεκρὸν μολύνεται³, συνδέεται ἡ ἀπαγό-σις τῶν στίχων 735 - 736 :

*Μηδ' ἀπὸ δυσφήμοιο τάφου ἀπονοστήσαντα
σπερμαίνειν γενεήν, ἀλλ' ἀθανάτων ἀπὸ δαιτός.*

Ἡ ἀποφυγὴ σπερμογονίας συνιστᾶται εἰς τὸν ἐκ ταφῆς ἐπανερχόμενον καὶ ὡς ἐκ τούτου μεμολυσμένον, ἐκ φόβου ἐπιδράσεως τῆς μολύνσεως ἐκ τοῦ νεκροῦ εἰς τὸ ἔκγονον, διότι ἐπιστεύετο ὅτι ἡ κατάστασις τοῦ γεννήτορος κατὰ τὴν στιγμὴν τῆς συλλήψεως τέκνου ἐπιδρᾷ ἐπὶ τῆς τύχης τοῦ γεννηθησομένου. Σχετικὸν πρὸς τὴν τελευταίαν ταύτην δοξασίαν εἶναι τὸ παρὰ Πλάτωνι (Νόμοι 5' 775c) χωρίον:

¹ Βλ. τὸ ἄρθρον Fluss ὑπὸ *Hünnerkopf* ἐν *Hoffmann-Krayer*, Handwörterbuch des deutschen Abergl. II (1929), σ. 1685, ὡς καὶ τὸ ἄρθρον τοῦ *I. Scheftelowitz*, Die Sündentilgung durch Wasser ἐν *ARW* 17 (1914), σ. 353 - 412.

² ΛΑ 126, σ. 49 (Μυρογιάννης, Μαραθόκαμπος Σάμου 1919).

³ Σημειῶνω ὡς παράδειγμα τὰ παρ' *Ἐνριπίδῃ* (Ἰφιγένεια ἐν Ταύροις 381 - 382) ἀναφερόμενα, ὅτι ὁ «ἀπτόμενος φόνου» θεωρεῖται μυσσάρὸς παρὰ τῶν θεῶν :

*ἦ τις (θεὰ) βροτῶν μὲν ἦν τις ἄφηται φόνου,
βωμῶν ἀπέριγχι, μυσσάρὸν ὡς ἡγουμένη.*

Παρὰ Θεοφράστῳ ἐπίσης (Χαρακτήρες XVI, 9 - 10) ὁ δεισιδαίμων φοβεῖται τὴν μόλυνσιν ἐκ τῆς μετὰ νεκρῶν ἐπαφῆς καὶ «οὔτ' ἐπιβῆναι μνήματι οὔτ' ἐπὶ νεκρὸν, οὔτ' ἐπὶ λεχῶ ἐλθεῖν ἐθελῆσαι, ἀλλὰ τὸ μὴ μαινεσθαι συμφέρον αὐτῷ φῆσαι εἶναι». Βλ. καὶ *E. Rohde*, *Psychè* (γαλλ. ἔκδ. ὑπὸ *A. Reymond*, Paris 1952) σ. 181. Αἱ αὐταὶ δοξασῖαι παρ' Ἰουδαίους: «ἄνθρωπος ἐὰν ἀποθάνῃ ἐν οἰκίᾳ, πᾶς ὁ εἰσπορευόμενος εἰς τὴν οἰκίαν καὶ ὅσα ἐστὶν ἐν τῇ οἰκίᾳ, ἀκάθαρτα ἔσται ἐπτὰ ἡμέρας». (Ἀριθμοὶ ΙΘ' 14 βλ. καὶ ΙΘ' 11), ὡς καὶ παρ' ἄλλοις λαοῖς. Βλ. καὶ *Γ. Κ. Σπυριδάκη*, Ὁ ἀριθμὸς τεσσαράκοντα παρὰ τοῖς Βυζαντινοῖς καὶ νεωτέροις Ἕλλησι. Ἐν Ἀθήναις 1939, σ. 18. Τοῦ ἰδίου, Τὰ κατὰ τὴν τελευταίην ἔθιμα τῶν Βυζαντινῶν ἐκ τῶν ἀγιολογικῶν πηγῶν, Ἐπετ. Ἐταιρ. Βυζ. Σπουδῶν Κ', σ. 108-109. Φ. Κουκουλέ ΒΒΠ, Δ (1951) σ. 203 κέ.

«καὶ πρὸς τούτοις δεῖ μὴ τῶν σωμάτων διακεχυμένων ὑπὸ μέθης γίνεσθαι τὴν παιδουργίαν, ἀλλ' εὐπαγές, ἀπλανές, ἡσυχαιὸν τε ἐν μοίρᾳ ξυνίστασθαι τὸ φυόμενον... σπεῖρειν οὖν παράφορος ἅμα καὶ κακὸς ὁ μεθύων, ὥστ' ἀνώματα καὶ ἄπιστα καὶ οὐδὲν εὐθύπορον ἦθος οὐδὲ σῶμα ἐκ τῶν εἰκότων γεννώη ποτ' ἄν».

Τὸν φόβον τῆς μολύνσεως ἐξ ἐπαφῆς μετὰ τῶν νεκρῶν γνωρίζομεν καὶ εἰς τὴν νεωτέραν Ἑλλάδα. Ἡ ἀντίληψις ἰδιαιτέρως περὶ μολύνσεως τοῦ εἰς ταφὴν μετέχοντος φαίνεται εἰς τὴν ἐκ παλαιῶν χρόνων¹ διατηρουμένην συνήθειαν τοῦ καθαρμοῦ διὰ τῆς πλύσεως χειρῶν καὶ προσώπου μὲ ὕδωρ ἢ οἶνον, διὰ τῆς προσεγγίσεως εἰς τὸ πῦρ κ.τ.τ.² Ὁμοίως δοξασίας εὐρίσκομεν καὶ εἰς ἄλλους λαούς³.

Ἄσαφές εἶναι τὸ νόημα τῆς προτροπῆς εἰς τοὺς στίχους 750 - 752:

*Μηδ' ἐπ' ἀκίνητοις καθίζειν, οὐ γὰρ ἄμεινον,
παῖδα δωδεκαταῖον, ὃ τ' ἀνέρο' ἀνήγορα ποιεῖ,
μηδὲ δωδεκάμηνον ἴσον καὶ τοῦτο τέτυκται.*

Τὴν λέξιν ἀκίνητα ἄλλοι ἐκ τῶν σχολιαστῶν ἐρμηνεύουν κυριολεκτικῶς, τὰ μὴ κινούμενα, ἄλλοι μεταφορικῶς, οἱ τάφοι, βωμοί, τὰ ἱερά⁴. Διπλῆ εἶναι καὶ ἡ ἀποδιδόμενη εἰς τὴν ὅλην παραίνεσιν ἐρμηνεία: ἐκ τῶν σχολιαστῶν τινες διακρίνουν εἰς αὐτὴν τὸ νόημα, ὅτι δὲν πρέπει ν' ἀποθέτωμεν τὰ νεογνὰ ἐπὶ ἀκινήτων, ἦτοι ν' ἀφήνωμεν ταῦτα ἀκίνητα καὶ ἀγύμναστα, ἄλλοι ὅτι δὲν εἶναι καλὸν νὰ κἀθῆνται τὰ παιδιά ἐπὶ τῶν τάφων. Ἡ δευτέρα ἐρμηνεία εἶναι πιθανωτέρα, προϋποθέτουσα δεισιδαιμονίαν τινά, ἣτις προεκάλεσε τὴν παραίνεσιν. Εἶναι χῶ-

¹ Πολυδεύκους, Ὀνομαστικὸν 8, 65. Ἡσύχιος, ἐν λ. ἀρδάνια. Σχόλ. εἰς Νεφέλας τοῦ Ἀριστοφάνους 838. Πρβλ. Ν. Γ. Πολίτου, Λαογραφικὰ σύμμεικτα 3, (1931), σ. 342.

² Βλ. *Bybilakis*, Neugriechisches Leben, verglichen mit dem altgriechischen zur Erläuterung beider, Berlin 1840, σ. 67. Κ. Στετλ, εἰς τὸ σχετικὸν σχόλιον ἐν τῇ ἐκδόσει τῶν «Ἔργων καὶ ἡμερῶν» τοῦ Ἡσιόδου. Β. Schmidt, Totengebräuche und Grabkultus in heutigen Griechenland: ARW 24 (1926), σ. 281 κέ. καὶ 25, σ. 52 κέ. Ν. Γ. Πολίτου, Λαογραφικὰ σύμμεικτα 2, 273 κέ. 3 σ. 342 Γ. Α. Μέγα, Ζητήματα ἐλληνικῆς λαογραφίας: Ἐπετ. Λαογρ. Ἀρχείου Β' (1940) σ. 189 - 190.

³ J. Frazer, *The Golden Bough*³, Part II (Taboo and the Perils of the Soul), σ. 140 κέ. Ν. Γ. Πολίτου, Λαογραφικὰ σύμμεικτα 2, σ. 273. Βλ. ἐπίσης τὸ ἄρθρον Grab ὑπὸ Geiger ἐν Hoffmann-Krayer, Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens III (1930), σ. 107 κέ. S. Reinach, Cultes, mythes et religions³, τόμ. 2ος, Paris 1928, σ. 31.

⁴ Τὴν ἐρμηνείαν ταύτην εὐρίσκομεν παρ' Ἡροδότῳ 6, 134 καὶ εἰς τοὺς παροιμιογράφους: Ἀκίνητα κινεῖν καθ' ὑπερβολήν, ὅτι μὴ δεῖ κινεῖν τοὺς βωμούς, μήτε τάφους ἢ ἡρῶα *Paroemiographi Graeci* (ἔκδ. Leutsch - Schneidewin) Ζηνόβιος I, 55, Διογεν. I, 25, Ἀποστόλης II, 3. Πρβλ. καὶ Etym. magnum ἐν λ. καὶ U. v. Wilamowitz, Hesiodos Erga, σ. 128.

ρος ἐγκλείων ὑπερφυσικὴν δύναμιν ὁ τάφος, εἶδος ταμπού, δυνάμενος, ὡς ὅλα τὰ ταμπού, νὰ ἐπιδράσῃ καλῶς ἢ κακῶς ἐπὶ τῶν ἀνθρώπων. Ἡ ἐν αὐτῷ ἢ περίξ αὐτοῦ ἐδρεύουσα ψυχὴ, κατὰ παλαιὰν δοξασίαν¹ σωζομένην μέχρι σήμερον, καθίσταται ἐπικίνδυνος διὰ τοὺς διερχομένους ἐκεῖθεν καὶ ὅπωςδήποτε διαταράσσοντας τὴν γαλήνην της. Εἰς τὴν αὐτὴν περὶ τάφου ἀντίληψιν ἔχει τὴν ἀρχὴν της καὶ ἡ λαϊκὴ συνήθεια τοῦ προσφεύγειν εἰς αὐτὸν πρὸς θεραπείαν. Ἀσθενοῦντα παιδιά π. χ. κυλίουν τρεῖς φορὰς ἐπὶ τοῦ τάφου ἀνθρώπου, τὸν ὅποιον θεωροῦν ὡς προκαλέσαντα τὴν νόσον. Ὁ κυλιόμενος παῖς λέγει: «Ἐπαρε τὸ ντέρτι μου καὶ δός με τὸ ντερμάνι» (πάρε τὴν πάθησίν μου καὶ δός μου τὴν δύναμίν μου)². Ὑπῆρχεν ἄρα γε καὶ κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Ἡσιόδου ἀνάλογος συνήθεια τοῦ ἐναποθέτειν παιδιά ἐπὶ τάφου καὶ διὰ παιδιά ὠρισμένης ἡλικίας, δώδεκα ἡμερῶν ἢ δώδεκα μηνῶν, καὶ τὴν ἀποφυγὴν τῆς συνηθείας ταύτης παραινεῖ ὁ ποιητής; Ὁ Sikes (ἐνθ' ἀν., σ. 393) διατυπώνει τὴν εὐλογον γνώμην ὅτι, ἐὰν ὁ ἀριθμὸς 12 ἔχει μυστικιστικὴν τινὰ σημασίαν, καθὼς νομίζει ὁ Paley εἰς τὰ σχόλια τῆς ἐκδόσεώς του, καὶ οἱ διὰ τούτου χρονικοὶ προσδιορισμοὶ πιθανῶς εἶναι νεωτέρα προσθήκη εἰς τὴν παλαιὰν ἀπαγόρευσιν τοῦ ἐπ' ἀκινήτοις καθίζειν.

Ταῦτα πάντα ὅμως ἀποτελοῦν ἀπλᾶς ὑποθέσεις μόνον, καὶ ἡ Ἡσιόδειος ἀπαγόρευσις ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι ζήτημα ἀναμένον τὴν λύσιν του.

Δυσνόητος εἶναι ἡ σημασία τῆς ἐν στίχοις 744 - 745 ἀπαγορεύσεως:

*Μηδέ ποτ' οἰνοχόην τιθέμεν κρητῆρος ὑπερθεν
πινότων ὀλοή γὰρ ἐπ' αὐτῷ μοῖρα τέτυκται.*

Ἡ δυσκολία τῆς ἐρμηνείας ὑπῆρχε πάντοτε διὰ τοὺς σχολιαστάς¹. Ὁ Πλού-

¹ Μνεῖαν σχετικῶν εἰδήσεων ἀρχαίων Ἑλλήνων συγγραφέων βλ. Δ. Α. Πετροπούλου, Τὸ δημοτικὸ τραγοῦδι «Φωνὴ ἀπὸ τὸ μνημα»: Λαογραφία 16, σ. 528 - 529.

² Γ. Α. Μέγα, Ζητ. ἑλλήν. λαογραφίας: Ἐπετ. Λαογρ. Ἀρχείου ἔτ. Γ - Δ, σ. 99. Σημειωτέα ἐνταῦθα ἀνάλογος θεραπευτικὴ ἐνέργεια ἐν Πόντῳ ραχιτικὸν παιδίον καθίζον ἐπάνω σὲ μιὰ πέτρα, βαθιὰ χωσμένη στῆ γῆ καὶ ἀσάλευτη, κατὰ τὴν πρώτη ἡμέρα τοῦ Πάσχα: κατόπιν τὸ φιλοῦν καὶ τὸ χαιρετίζον μετὰ τὸ *Χριστὸς ἀνέστη*. Προσέχουν ὅμως τότε νὰ μὴ χαιρετίσουν κανένα ἄλλο» Μ. Νυμφοπούλου, Προλήψεις καὶ δεισιδαιμονίαι Σάντας: Ἀρχεῖον Πόντου 16 (1951) σ. 245.

¹ Βλ. Πλουτάρχου, Πῶς δεῖ τὸν νέον ποιημάτων ἀκούειν 9 σ. 28 Β: . . . οἱ πολλοὶ τῶν μὲν τοιούτων τὰς αἰτίας πικρῶς ἀπαιτοῦσι . . . καὶ διαπυθάνονται πῶς λέλεκται

*μηδέ ποτ' οἰνοχόην τιθέμεν κρητῆρος ὑπερθεν
πινότων*

. . . τῶν δὲ μειζόνων ἀβασανίστως δέχονται τὴν πίστιν.

ταρχος (Ἐκ τῶν εἰς Ἡσίοδον ὑπομνημάτων 77), καθὼς καὶ οἱ νεώτεροι ὑπομνηματισταί, ἀναγράφουν τὸ παράγγελμα μεταξὺ τῶν Πυθαγορείων: «ζυγὸν μὴ ὑπερβαίνειν, καὶ χελιδόνα μὴ εἰσδέχεσθαι, καὶ μαχαίρα πῦρ μὴ σκαλεύειν» κλπ., ὡς ἔχον συγγενὲς πρὸς ταῦτα ἠθικοδιδασκτικὸν νόημα: «τοιούτων οὖν καὶ τὸ ἐπιτιθέναι τῷ κρατῆρι τὴν οἰνοχόην συμβολικὸν παιδεύμα· τοῦτέστιν μὴ ἔμπροσθεν ἄγειν τοῦ κοινοῦ τὸ ἴδιον. Ὁ μὲν γὰρ κρατῆρ προὔκειται κοινὸς ἐν ταῖς τραπέζαις, ἐκ δὲ τῆς οἰνοχόης ἀρυόμενοι ἔπινον οἱ συνδειπνοῦντες. Μήτ' οὖν τὸ μέρος νομίζειν τοῦ ὄλου ὑπέμετρον, μήτε τὸ ἴδιον τοῦ κοινοῦ προτιμότερον». Ἡ ἐρμηγεία αὕτη, δοθεῖσα κατὰ τὴν συνήθη παρὰ τοῖς σχολιασταῖς τάσιν πρὸς ἀναζητήσιν ἠθικοδιδασκτικῶν νοήματος, δὲν ἱκανοποιεῖ. Ἐξ εἰδήσεως παρεχομένης παρὰ τοῦ Πλουτάρχου (Ἰῶν ἐπτὰ σοφῶν συμπόσιον 156 e) φαίνεται ὅτι ἡ φράσις «οἰνοχόη κρατῆρος ὑπερθεν» ἦτο παροιμιακὴ, ἔχουσα τὴν σημασίαν: ἔπαιυσεν ὁ πότος· «ὅταν δὲ τοιοῦτοι συνέλθωσιν ἄνδρες, οἴους ὁ Περίανδρος ὑμᾶς παρακέκληκεν, οὐδὲν ἔργον ἐστίν, οἶμαι, κύλικος οὐδ' οἰνοχόης, ἀλλ' αἱ Μοῦσαι, καθάπερ κρατῆρα νηφάλιον ἐν μέσῳ προθέμεναι τὸν λόγον, ᾧ πλεῖστον ἡδονῆς ἅμα καὶ παιδιᾶς καὶ σπουδῆς ἔνεστιν, ἐγείρουσι τούτῳ καὶ κατάρδουσι καὶ διαχέουσι τὴν φιλοφροσύνην, ἐῷσαι τὰ πολλὰ τὴν «οἰνοχόην» ἀτρέμα κεῖθσαι «κρατῆρος ὑπερθεν», ὅπερ ἀπηγόρευεν Ἡσίοδος ἐν τοῖς πίνειν μᾶλλον ἢ διαλέγεσθαι δυναμένοις.»

Πιθανὸν εἶναι ὅτι ἡ ἀπαγόρευσις τοῦ Ἡσίοδου ὀφείλεται εἰς πρόληψίν τινα, ὅτι ἦτο κακὸν νὰ θέτουν τὴν οἰνοχόην ἐπὶ τοῦ κρατῆρος. Ὁ Sikes (ἐνθ' ἄν., σ. 391) διατυπώνει τὴν γνώμην, ὅτι διὰ τῆς τοποθετήσεως τῆς οἰνοχόης ἐπὶ τοῦ κρατῆρος γίνεται εἶδος διασταυρώσεως τῶν δύο σκευῶν, ἡ δὲ διασταύρωσις, κατὰ παλαιὰν πρόληψιν, ἔχει τὴν ἔννοιαν τῆς ἀντιθέσεως καὶ ἐχθρότητος. Οὕτω κατὰ τὸν Πλίνιον (N. Hist. 28, 17) παρὰ Ῥωμαίοις ἀπηγορεύετο εἰς τοὺς ἄρχοντας καὶ τοὺς συγκλητικούς νὰ συσκέπτονται καθήμενοι μὲ ἐσταυρωμένα τὰ γόνατα, διότι θὰ ἀπετύγγανον εἰς τὴν ὑπόθεσιν περὶ τῆς ὁποίας συνεσκέπτοντο. Ὅμοια πρόληψις περὶ διασταυρώσεως χειρῶν, μαχαίρῶν καὶ τῶν ἐκ ταύτης δυσσεβῶν συνεπειῶν ἀναφέρεται παρὰ διαφόροις λαοῖς¹. Ἡ γνώμη τοῦ Sikes φαίνεται, κατὰ ταῦτα, εὐλόγος, ἀλλ' ἡ ἔννοια τῆς διασταυρώσεως δὲν εἶναι σαφὴς εἰς τὸ Ἡσιόδειον κείμενον.

Εἰς τὴν ἐν στίχοις 746 - 747 παραίνεσιν

*Μηδὲ δόμον ποιῶν ἀνεπίξεστον καταλείπειν,
μή τοι ἐφεζομένη κρῶξι λακέρυζα κορῶνῃ*

¹ Frazer, The Golden Bough³, Part II (Taboo and the Perils of the Soul), σ. 295, 298.

ἔχουν δοθῆ παρα τῶν σχολιαστῶν αἱ ἠθικοδιδασκτικαὶ ἐρμηνεῖαι, ὅτι ἡ οἰκοδόμησις οἰκίας πρέπει νὰ ἔχη συντελεσθῆ πρὸ τῆς ἐλεύσεως τοῦ χειμῶνος, τοῦ ὁποίου σύμβολον εἶναι τὸ πτηνὸν κορώνη, ἢ ὅτι δὲν πρέπει ν' ἀφήνωμεν ἡμιτελῆ τὸν κατασκευαζόμενον οἶκον, ἵνα μὴ ἐπισύρωμεν τὸν ψόγον τῶν ἄλλων, τοὺς ὁποίους ὁ ποιητὴς προσομοιάζει πρὸς κορώνην. Κατὰ συνεκδοχὴν τὸ παράγγελμα ἔχει τὸ γενικώτερον νόημα ὅτι οὐδὲν ἔργον πρέπει ν' ἀφήνωμεν ἡμιτελές.

Ἄ Σίττλ, σχολιάζων τὴν παραίνεσιν, παρατηρεῖ, ὅτι ἡ κορώνη κατ' ἀρχαίαν ἑλληνικὴν δοξασίαν¹, διασωζομένην καὶ ἐν νεωτέρῃ Ἑλλάδι², εἶναι ἐκ τῶν κακῶν οἰωνῶν καὶ ὡς ἐκ τούτου συνιστᾶται ἡ τελεία οἰκοδόμησις, ἵνα μὴ συμβῆ κακόν τι, ὅπερ συμβολίζεται διὰ τοῦ κρωγμοῦ τῆς κορώνης. Ὁ Sikes (ἐνθ' ἄν., σ. 391), ἀκολουθῶν διόρθωσιν ἐν τῇ ἐκδόσει τοῦ Goettling, καθ' ἣν, συμφώνως πρὸς σχόλιον τοῦ Πρόκλου, τὸ ἀνεπίξεστον γίνεται ἀνεπίρρεκτον³ (μηδ' ἀνεπίρρεκτον καταλείπειν), νομίζει ὅτι νόημα τῆς παραινέσεως εἶναι ὅτι πρέπει νὰ γίνῃ θυσία τις κατὰ τὴν οἰκοδόμησιν οἰκίας, πρὸς προστασίαν ταύτης ἐκ τῶν κακῶν, αἵτινα διὰ τῆς κορώνης συμβολίζονται⁴.

Νομίζω ὅτι ἡ ἀπαγόρευσις ἔχει καθαρῶς δεισιδαιμονικὴν προέλευσιν. Ὁ ποιητὴς εἶχεν ὑπ' ὄψει τὴν κρατοῦσαν δοξασίαν, ὅτι ὁ κρωγμὸς τῆς κορώνης, ἀκουόμενος συνήθως εἰς ἡμιτελεῖς ἢ ἠρειπωμένας οἰκίας, εἶναι κακὸς αἰωνὸς καὶ διὰ τοῦτο συνιστᾶ τὴν τελείωσιν τῆς οἰκοδομῆς. Ἡ διδασκτικὴ ἔννοια, νὰ μὴ ἀφήνωμεν ἀτελῆ τὸν οἶκον, ἵνα μὴ ἐπισύρωμεν τὸν ψόγον τῶν ἄλλων κλπ., ἐπενοήθη μεταγενεστέρως ὑπὸ τῶν σχολιαστῶν.

Εἰς τὴν ἀπαγόρευσιν τῶν στίχων 748 - 749 :

*Μηδ' ἀπὸ χυτροπόδων ἀνεπιρρέκτων ἀνελόντα
ἔσθην μηδὲ λόεσθαι ἐπεὶ καὶ τοῖς ἐνὶ ποιῆνῃ*

ἔχουν δοθῆ διάφοροι ἐρμηνεῖαι. Κατὰ τοὺς παλαιοὺς σχολιαστὰς χυτρόπους λέγεται

¹ Αἰλιανοῦ, Περὶ ζῴων 3, 9. Ἄρατον, Φαινόμενα καὶ διουσημεῖα, στίχ. 1001 - 1002.

² Βλ. Περιόδ. Ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει Φιλολ. Σύλλογος 8 σ. 550 καὶ 15, σ. 125 καὶ 126. «Γιὰ σένα ἔκραξεν ἡ κουρούνα» λέγουσιν ἐν Ρόδῳ, μὲ τὴν ἔννοιαν ὅτι προσηγγέλη κακόν τι. Ἀκούοντες κρωγμὸν κορώνης λέγουσιν: «καλορρίζικη, καὶ σὺ παχὺ μοσκάρι κι ἐμεῖς καλὸ χαπάρι» ἢ «καλορρίζικη, καὶ σὺ παχὺ ἄρνι κι ἐμεῖς καλὴ φωνή» (Γ. Δρακίδου, Ροδιακά, ἐν Ἀθήναις 1937, σ. 175). Εἰς σχετικὴν δεισιδαιμονίαν ὀφείλεται καὶ ἡ πολλαχοῦ γνωστὴ συνήθεια τῶν παιδῶν νὰ πετοῦν ἐπὶ τῆς στέγης τῆς οἰκίας τοὺς ἐκάστοτε ἐξαγομένους ὀδόντας τῆς πρώτης ὀδοντοφυΐας, λέγοντες: Νά, κουρούνα, τὸ δόντι σου καὶ δός μου σιδερένιο.

³ Βλ. καὶ στίχ. 748.

⁴ Βλ. καὶ Sikes, ἐνθ' ἄν., σ. 452 καὶ τὴν ἐν τῷ αὐτῷ περιοδικῷ σελ. 453 σημείωσιν τοῦ Lang.

ἐνταῦθα ἡ χύτρα¹ καὶ ὁ ποιητὴς συμβουλεύει νὰ μὴ ἀρχίζωμεν νὰ τρώγωμεν πρὶν ἢ προσφέρωμεν ἀπαρχὴν εἰς τοὺς θεοὺς². Ὁ Τζέτζης διακρίνει καὶ εἰς τὴν προτροπὴν ταύτην ἀλληγορικὸν νόημα: «μὴ ἀπὸ τῶν ὑποτελῶν ἦτοι τῶν σῶν δούλων ἀπανθρώπως τοὺς φόρους καὶ ἀνηλεῶς ἀφελόμενος ἔσθιε... μηδὲ λόεσθαι ἀπὸ λουτρῶν δηλονότι ἀθύτων· τὸ δὲ πᾶν τοιοῦτόν ἐστιν οἰκέταις τε καὶ μισθίοις οἱ παραδυναστεύοντες κέχρηται... χυτροπόδας καλεῖ, ἐξ ὧν τοὺς φόρους λαμβάνουσιν, ὡς φέροντας αὐτοῖς χύτρας καὶ βρώματα».

Ἄξιοσημείωτος εἶναι ἡ ὑπὸ τοῦ Ο. Habert³ διδομένη ἐρμηνεία, ὅτι εἶναι ἐπικίνδυνος ἡ χρῆσις σκεύους πρὸς παρασκευὴν τροφίμων ἢ ἀντλησὶν ὕδατος, μὴ καθαγιασθέντος, δηλαδή μὴ ἀπαλλαγέντος δι' ἐξορκισμοῦ τῶν κακῶν πνευμάτων, τῶν κακῶν ἐπιδράσεων. Ἐὰν ἡ Ἡσιόδειος παραίνεσις ἔχη τὸ νόημα τοῦτο, πρέπει νὰ θεωρήσωμεν ταύτην ἀνάλογον πρὸς τὴν εἰς τινὰς τόπους κρατοῦσαν συνήθειαν νὰ σταυρῶνουν τὰ καινουργῆ ἀγγεῖα, προτοῦ ταῦτα τεθοῦν εἰς τὴν καθημερινὴν χρῆσιν. Νομίζω ἐν τούτοις, ὅτι ἡ παρὰ τῶν παλαιῶν σχολιαστῶν δοθεῖσα ἐρμηνεία περὶ τῆς ὑποχρέωσης προσφορᾶς εἰς τοὺς θεοὺς, πρὶν ἀρχίσωμεν νὰ τρώγωμεν, εἶναι ἡ ὀρθότερα, ὡς ἀνταποκρινομένη καὶ πρὸς τὴν διατύπωσιν τοῦ Ἡσιόδου καὶ πρὸς τὰ περὶ ἀπαρχῶν γνωστά ἀρχαῖα ἑλληνικὰ λατρευτικὰ ἔθιμα.

Εἰς τοὺς στίχους 753 - 755 συνιστᾶται ἡ ἀποφυγὴ χρήσεως γυναικείων λουτρῶν παρ' ἀνδρῶν :

*Μηδὲ γυναικείῳ λουτρῶ χροῖα φαιδρύνεσθαι
ἀνέρα· λευγαλέη γὰρ ἐπὶ χρόνον ἔστ' ἐπὶ καὶ τῷ
ποινῇ.*

Οἱ παλαιοὶ σχολιασταὶ (Πλούταρχος, Πρόκλος, Μοσχόπουλος) αἰτίαν τῆς ἀπαγορεύσεως νομίζουν, ἐκτὸς τοῦ ἀσχήμονος, καὶ τὸ ὅτι ἀπόρροιαὶ τινες μολυσματώδεις διὰ τοὺς ἀνδρας γίνονται ἐκ τῶν γυναικείων σωμάτων καὶ περιτωμάτων. Ἡθικολογῶν ὁ Τζέτζης διακρίνει τὴν ἔννοιαν ὅτι οἱ ἄνδρες δὲν πρέπει νὰ καλλωπίζονται διὰ γυναικεῖου καλλωπισμοῦ. Ἐκ τῶν νεωτέρων σχολιαστῶν ὁ Σίττλ⁴

¹ Βλ. καὶ *Πολυδεύκους*, Ὀνομαστ. 10, 99. Ἡσύχιον ἐν λ. βαῦνοι. Πρβλ. καὶ σχετικὴν σημείωσιν ἐν τῇ ἐκδόσει Goettling - J. Flach.

² Κατὰ τὸν Πλούταρχον (Συμποσιακὰ προβλήματα VII, σ. 703d) ἡ προτροπὴ ἔχει τὸ νόημα προσφορᾶς ἀπαρχῆς εἰς τὸ πῦρ: «ὅθεν ὀρθῶς μὲν Ἡσιόδος οὐδ'

ἀπὸ χυτροπόδων ἀνεπιρρέκτων

ἔῃ παρατίθεσθαι σίτον ἢ ὄσπον, ἀλλ' ἀπαρχὰς τῷ πυρὶ καὶ γέρας τῆς διακονίας ἀποδιδόντας.»

³ La religion de la Grèce antique, Paris 1922, σ. 262.

⁴ Περὶ τοῦ καθ' Ἡσιόδον βίου τῶν Ἑλλήνων: Ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει Φιλολογικὸς Σύλλογος 18 (1888) σ. 502, σημ. 2.

σημειώνει, ὅτι τὸ γυναικεῖον λουτρὸν περιεῖχε ἄλειμμά τι (εὖοσμον ἔλαιον), δι' οὗ ἠλείφοντο αἱ γυναῖκες καὶ κατὰ συνέπειαν ἦτο ἀκατάλληλον δι' ἄνδρας. Ὁ Sikes (ἐνθ' ἄν., σ. 394) ἀναφέρεται εἰς τὰς παρὰ Frazer σημειούμενας προλήψεις πολιῶν ἰαῶν, ὅτι μοιόνεται τις, εἴν ἔλθῃ εἰς ἐπαφήν ἢ εἴν ἴδῃ αἷμα γυναικός. Ὁ R. Cantarella (ἐνθ' ἄν., σ. 28) ὑποστηρίζει, ὅτι ἡ ἀπαγόρευσις ἀφορᾷ εἰς τὴν χρῆσιν λουτροῦ γυναικός ἐχούσης τὴν ἔμμηνον ρύσιν καὶ συνεπῶς ἀκαθάρτου. Τὴν ἀποψίν του στηρίζει εἰς τὴν φράσιν ἐπὶ χρόνον, σημαίνουσαν, κατ' αὐτόν, τὸν χρόνον τῆς ἐμμήνου ρύσεως, καὶ εἰς τὴν ὑπὸ παλαιῶν σχολιαστῶν διατυπωμένην γνώμην περὶ ἀπορροῆς «περιττωμάτων», τὰ ὅποια, κατὰ τὰς μαρτυρίας συγγραφέων, σημαίνουν καὶ τὴν ἔμμηνον ρύσιν. Ἡ ἐξήγησις τοῦ Cantarella κρινομένη λαογραφικῶς, εἶναι περισσότερον ἱκανοποιητικὴ, ἀλλὰ τὰ πρὸς ὑποστήριξίν της προσαγόμενα ἐπιχειρήματα δὲν εἶναι ἀδιάσειστα.

Καὶ ἄλλα στοιχεῖα προλήψεων καὶ δεισιδαιμονιῶν συναντῶμεν σποραδικῶς εἰς τὸ ἔργον τοῦ Ἡσιόδου. Εἰς τὰς ἀνωτέρω ὅμως δεκατρεῖς παραινέσεις διατυπώνονται διὰ πρώτην φοράν, ὅσον δυνάμεθα νὰ γνωρίζομεν ἐκ τῶν διασωθέντων κειμένων¹, συστηματικῶς καὶ ὡς ἰδιαίτερον, τρόπον τινά, κεφάλαιον τῶν «Ἐργῶν καὶ Ἡμερῶν».

Δὲν μένει ἀμφιβολία ὅτι ὁ ποιητής, παραλαμβάνων τὰς εἰς τὸ στόμα τοῦ λαοῦ φερομένας δοξασίας, γνωστὰς ὄχι μόνον εἰς ὠρισμένους τόπους, ἀλλ' εἰς ὀλόκληρον τὴν Ἑλλάδα, διεμόρφωσε ταύτας ποιητικῶς². Νεώτεροι τούτου συγγραφεῖς, ποιηταὶ καὶ φιλόσοφοι, γνωρίζουν καὶ ἀναφέρουν ἱκανὰς ἐκ τούτων, μνημονεύοντες τὸν Ἡσιόδον ὡς πρῶτον εἰπόντα καὶ ἐρμηνεύοντες τὸ νόημά των ἢ χαρακτηρίζοντες ταύτας ὡς παραδόξους. Τινὲς ὅμως τῶν δοξασιῶν τούτων ἀναφέρονται μὲ τὴν αὐτὴν σχεδόν, ὡς καὶ παρ' Ἡσιόδω, διατύπωσιν παρὰ νεωτέρων συγγραφέων καὶ μάλιστα εἰς τὰ ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Πυθαγόρου γνωστὰ σύμβολα, χωρὶς ἐν τούτοις νὰ μνημονεύεται ὁ Ἡσιόδος ὡς εἰπών. Ἀντέγραψαν ἄρα γε οἱ Πυθαγόρειοι τὰ Ἡσιόδεια παραγγέλματα ἢ ἀντλοῦν, ὡς καὶ ἐκεῖνος, ἐκ τῆς κοινῆς πηγῆς, τῶν παρὰ τῷ λαῷ δηλονότι φερομένων γνωμῶν καὶ δοξασιῶν; Τὴν ἀποψίν, ὅτι Ἡσιόδειοι παραινέσεις καὶ Πυθαγόρεια σύμβολα ἔχουν κοινὴν

¹ Βλ. καὶ O. Lambert, ἐνθ' ἄν., σ. 261. Victor Martin, Quatre figures de la poésie grecque, Hésiode - Anacréon - Euripide - Théocrite. Neuchatel - Paris 1931, σ. 26. Πρβλ. Cantarella, ἐνθ' ἄν., σ. 26 καὶ 39, Heber Michel Hays, Notes on the Works and Days of Hesiod, with Introduction and Appendix. Chicago 1918, σ. 42.

² Βλ. καὶ Καρόλου Σίττλ, Ἡσιόδου τὰ ἄπαντα, σ. 201. P. Waltz, Hésiode et son poème morale. Bordeaux 1906, σ. 19.

τὴν προέλευσιν ἐκ λαϊκῶν καὶ πρωτογόνων δοξασιῶν, ὑπεστήριξεν ὁ R. Cantarella εἰς τὴν καὶ ἀνωτέρω μνημονευθεῖσαν μελέτην τοῦ «Elementi primitivi nella poesia Esiodica». Διάφορον ἐν ταῖς λεπτομερείαις γνώμην ἀναπτύσσει ὁ Carlo Buzio εἰς τὴν μελέτην τοῦ «Esiodo nel mondo Greco sino alla fine dell'età classica, Milano 1938»¹, ὑποστηρίζων ὅτι δὲν εἶναι ὀρθὸν νὰ δεχώμεθα ἀπολύτως τὴν ἄποψιν, ὅτι Πυθαγόρεια σύμβολα καὶ Ἑσίοδος ἀντλοῦν ἐκ προγενεστέρας λαϊκῆς πηγῆς. Εἰς τὰ Πυθαγόρεια σύμβολα εὐρίσκει ἀπομιμήσεις Ἑσιοδείων παραγγελμάτων καὶ τοῦτο στηρίζει εἰς ἱστορικά καὶ φιλοσοφικά δεδομένα. Ὁ Πυθαγόρας ἐγεννήθη εἰς τὴν Σάμον κατὰ τὸ 581, διέμεινε ἐπὶ μακρὸν εἰς Κάτω Ἰταλίαν, ὅπου ἀνέπτυξε τὴν διδασκαλίαν του, καὶ ἐκεῖ ἀπέθανε κατὰ τὸ 497. Εἰς τὴν Σάμον πρὸ ἑνὸς περιόπου αἰῶνος εἶχεν ἀνατραφεῖ ὁ ποιητὴς Σιμωνίδης, ὁ ὁποῖος ἐγνώριζε τὸν Ἑσίοδον. Εἰς τὴν Ἑλέαν τῆς Κάτω Ἰταλίας, ἐξ ἄλλου, διέμενε καὶ ἐδίδασκεν ὁ Ξενοφάνης, ὁ ὁποῖος εἶχεν ἐπικρίνει τὸν Ἑσίοδον. Ἐξ ὅλων τούτων τῶν γεγονότων φαίνεται ὅτι ἡδύνατο ὁ Πυθαγόρας νὰ γνωρίζῃ τὸ ἔργον τοῦ Ἑσίοδου καὶ οὕτω πρέπει νὰ ἐξηγηθῇ ἡ παρατηρουμένη ἐνίοτε ταυτότης εἰς τὴν ἔκφρασιν Πυθαγορείων συμβόλων καὶ Ἑσιοδείων παραγγελμάτων. Δυσκολεύεται νὰ πιστεύσῃ ὁ Buzio ὅτι μεταξὺ τοῦ λαοῦ τῆς Κάτω Ἰταλίας καὶ Βοιωτίας ὑπῆρξε τοσαύτη ταυτότης δοξασιῶν καὶ λαϊκῶν γνωμῶν, ὥστε αὗται νὰ διατυπωθοῦν κατὰ τὸν ἴδιον περίπου τρόπον· πιθανώτερον εἶναι κατ' αὐτόν, ὅτι οἱ Πυθαγόρειοι ἐδανείσθησαν καὶ προσήρμοσαν εἰς τὴν φιλοσοφικὴν των διδασκαλίαν ὅλην τὴν προηγουμένην ἠθικὴν φιλοσοφίαν καὶ γνωμικὴν ποιήσιν.

Ἡ ὁμοιότης εἰς τὰς ἐκφράσεις Πυθαγορείων καὶ Ἑσίοδου συνηγορεῖ ὑπὲρ τῆς ἀπόψεως ταύτης. Δὲν πρέπει νὰ θεωρηθῇ, ἐν τούτοις, ἀπίστευτος, ὡς νομίζει ὁ Buzio, ἡ ταυτότης δοξασιῶν παρὰ τῷ ἰταλικῷ καὶ βοιωτικῷ λαῷ. Αἱ ἐθνολογικαὶ ἔρευναι ἀποδεικνύουν ὁμοιότητα δοξασιῶν καὶ πρωτογόνων ἀντιλήψεων εἰς λαοὺς ἀπομεμακρυσμένους ἀλλήλων πολὺ περισσότερον ἢ οἱ Ἰταλοὶ καὶ οἱ Βοιωτοὶ καὶ εἶναι τοῦτο ἀποτέλεσμα ὁμοίων περιόπου συνθηκῶν διαβιώσεως καὶ τοῦ κοινοῦ, κατὰ βάσιν, εἰς ὅλους σχεδὸν τοὺς κατὰ φύσιν ζῶντας λαοὺς τρόπου τοῦ παρατηρεῖν καὶ σκέπτεσθαι. Πλὴν τούτου ὅμως πρέπει νὰ σημειωθῇ, ὅτι μεταξὺ τοῦ λαοῦ τῆς Κάτω Ἰταλίας, ὅπου ἀνεπτύχθησαν τὰ Πυθαγόρεια διδάγματα, καὶ τοῦ λαοῦ τῆς Βοιωτίας, ἐν μέσῳ τοῦ ὁποῖου ἔζησεν ὁ ποιητὴς τῶν «Ἔργων καὶ Ἡμερῶν», ὑπῆρχε κατὰ τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν ἐποχὴν ἐπικοινωνία, εἴτε δι' ἀποικῶν, εἴτε δι' ἐμπορικῶν συναλλαγῶν.

Κατὰ τ' ἀνωτέρω τὸ θέμα τοποθετεῖται ὡς ἑξῆς, νομίζω. Ὁ Ἑσίοδος,

¹ Ἐκδ. εἰς τὴν σειρὰν: Pubblicazioni della università cattolica del sacro cuore. Serie quarta. Scienze filologiche, vol. XXVII.

γνώστης τῶν λαϊκῶν δοξασιῶν καὶ γνωμῶν, διετύπωσε ταύτας ποιητικῶς. Οἱ νεώτεροι τούτου ποιηταὶ καὶ φιλόσοφοι γνωρίζουν ἐπίσης τὰς λαϊκὰς ταύτας δοξασίας καὶ ἐκ τῆς ἀρχικῆς των πηγῆς, τὸν λαόν, ἀλλὰ καὶ ἐκ τοῦ Ἡσιόδου, ἐκ τοῦ ἔργου τοῦ ὁποίου ἐνίοτε παραλαμβάνουν ταύτας¹. Ἡ διατύπωσις τῶν παραινέσεων τοῦ Ἡσιόδου δι' ἀλληγοριῶν καὶ συμβολισμῶν εἶναι ἐν πολλοῖς λαϊκῆς ἐπίσης προελεύσεως², διότι εἰς ὅλους τοὺς λαούς, καὶ μάλιστα τοὺς πρωτογόνους, εἶναι ἰδιαιτέρως ἀρεστὴ ἢ συμβολικὴ ἔκφρασις. Τὰς συμβολικὰς καὶ ἀλληγορικὰς ἐκφράσεις ἐκαλλιέργησαν οἱ Πυθαγόρειοι, τῶν ὁποίων τὴν φιλοσοφίαν χαρακτηρίζει, ὡς γνωστόν, ὁ τὰ σύμβολα χρησιμοποιῶν ὡς κυριώτερον μέσον ἐκφράσεως μυστικισμός. Ἡσιόδαιοι ἀπαγορεύσεις καὶ Πυθαγόρεια σύμβολα, παρατηρεῖ ὁ Martin Nilsson³, προέρχονται ἐκ τῆς κοινῆς λαϊκῆς ἀντιλήψεως περὶ ταμπού, ἀλλ' οἱ Πυθαγόρειοι μὲ τὴν μυστικιστικὴν των καὶ ἀσκητικὴν τάσιν ἀνέπτυξαν ταῦτα συστηματικώτερον πρὸς ἰδιαιτέραν κατεύθυνσιν.

Ὡς προκύπτει ἐκ συγκριτικῶν ἐρευνῶν, παραλλαγὰι τῶν παρ' Ἡσιόδῳ προλήψεων καὶ δεισιδαιμονιῶν ἀνευρίσκονται εἰς διαφόρους λαούς. Καὶ εἶναι τοῦτο ἀπόδειξις, ὅτι εἰς λαοὺς ζῶντας ὑπὸ τὰς αὐτὰς περίπου κοινωνικὰς καὶ οἰκονομικὰς συνθήκας ἔχομεν πολλάκις παρομοίας ψυχολογικὰς καὶ πνευματικὰς ἐκδηλώσεις. Δὲν εἶναι, ἔξ ἄλλου, ἄνευ μεγάλης σημασίας ἡ ἐπιβίωσις ἐπὶ μακρότατον χρόνον παλαιωτάτων λαϊκῶν δοξασιῶν. Ἐν νεωτέρῳ Ἑλλάδι π. χ. εἰς λαϊκὰ ἔθιμα, εἰς παροιμιακὰς ἐκφράσεις, παιδικὰς συνηθείας, διακρίνομεν ἀπηχῆσεις δοξασιῶν ἔχουσῶν τὴν ἀρχὴν εἰς τὴν ἑλληνικὴν ἀρχαιότητα. Χρονικὴ ἀπόστασις δύο καὶ τριῶν χιλιάδων ἐτῶν εἶναι πολὺ μικρά, καθὼς φαίνεται, διὰ τὰ ἐξαλειφθεῖν αἱ δοξασίαι αὐταί. Παρὰ τὴν ἀλλαγὴν συνθηκῶν διαβιώσεως διὰ τῆς χρήσεως νέων μέσων καὶ τρόπων ζωῆς, παραμένουν ὡς τὸ ὑπόστρωμα τοῦ ἐξελισσομένου πολιτισμοῦ, ὡς βιώματα παλαιά, καὶ συνειδητῶς ἢ ὑποσυνειδήτως ἐπενεργοῦν ἐν τινι μέτρῳ εἰς τὴν καθημερινὴν ζωὴν πολλῶν ἀνθρώπων καὶ κατὰ συνέπειαν εἰς τὴν πορείαν τοῦ ὅλου πολιτισμοῦ. Κατὰ ταῦτα, ἡ ἔρευνα τούτων ἐπιβάλλεται οὐχὶ ἔξ ἀπλῆς περιεργείας, ἀλλὰ δι' αὐτὴν ταύτην τὴν βαθυτέραν κατανόησιν τοῦ ἀνθρώπου. Εἰδικώτερον ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν μελέτην τοῦ ἔχοντος μακροτάτην ἱστορίαν ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, πρέπει νὰ παρατηρήσωμεν, ὅτι πολλαὶ ἐκ τῶν λαϊκῶν δοξασιῶν, ἐνῶ ἐκ πρώτης ὄψεως νομίζονται νεώτεραι, διὰ τῆς ἐρεῦ-

¹ Βλ. καὶ *Martin Nilsson*, *Geschichte der griechischen Religion*, I, München 1955, (B' ἔκδοσις) σ. 706.

² Βλ. καὶ *P. Waltz*, ἐνθ' ἄν. *M. Nilsson*, ἐνθ' ἄν., σ. 621.

³ Ἐνθ' ἄν., σ. 623. Πρὸβλ. *Louis Gernet - André Boulanger*, *Le génie grec dans la religion*, Paris 1932, σ. 143.

νης αποκαλύπτονται ἔχουσαι τὰς ρίζας των εἰς τὴν μακρινὴν ἀρχαιότητα. Διὰ τῆς συστηματικῆς καὶ βαθυτέρας τούτων μελέτης διαφωτίζονται πολλαὶ ἀπόψεις τῆς ἀρχαίας θρησκείας καὶ ἑλληνικῆς ζωῆς, ὡς ἐξ ἄλλου διὰ τῆς μελέτης τοῦ ἀρχαίου λαϊκοῦ πολιτισμοῦ ἐρμηνεύονται καὶ κατανοοῦνται πολλαὶ μορφαὶ τῆς νεοελληνικῆς ζωῆς. Ἀπὸ τῆς δευτέρας ταύτης ἀπόψεως πολύτιμοι εἶναι αἱ εἰδήσεις, τὰς ὁποίας ἐκληροδότησεν εἰς ἡμᾶς ὁ γνωμικὸς ἀοιδὸς τῆς Ἄσκρας.

Ἀπρίλιος 1959

